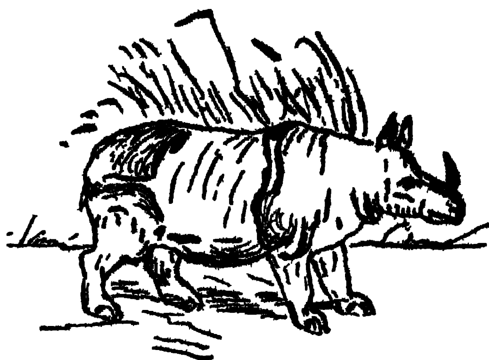
KA

JINGTIP KYLLUM

(*General Knowledge including Nature Study & Hygiene*)

KA KITAB KABA LAI

(NA KA BYNTA KA CLASS V)

DA

U SPARBAH LYNGDOH, M.Sc., (Tech.)

La pynmih da
U N. L. Kharkongor
Mission Compound, Shillong, Meghalaya.

KA

JINGTIP KYLLUM

(General Knowledge including Nature Study & Hygiene)

KA KITAB KABA LAI

(NA KA BYNTA KA CLASS V)

DA

U SPARBAH LYNGDOH, M.Sc., (Tech.)

La pynmih da
U N. L. Kharkongor
Mission Compound, Shillong, Meghalaya.

La mynjur kum ka Text Book na ka bynta ka Class V ha ki Secondary School ka United Khasi & Jaintia Hills da u Addl. D.P.I., Assam. ha ka Gazette Notification No. 34, *dated the* 14*th March* 1958 *kat kum ka shithi jong u kaba Memo. No.* 1*T*/9/57/2176-81*T* *dated the* 14*th March* 1958.

5000 copies—1-9-1974.

SHI KYNTIEN

Ka jingroi jong kano kano ka jaitbynriew ka shong shikatdei eh ha ka jingtip jong ka ïa ki jingshisha ba shong tynrai jong kiei kiei kiba ngi ïohi, ïohsngew, mád, sma ne ïa kynduh man la ka sngi. Ha ki sla jong kane ka kitáb, ngi pyrshang ban batai ïa kine ki jingshisha da ki rukom pynshong nia kiba jem ba wat u khynnah ruh u lah ban sngewthuh. La donkam ban pynïaid ïa ki jingthoh tang hapoh ki púd ba la buh da ka Education Department jong ka Sorkar, kumta ba ki khynnah shongskul ki lah ban pule. Kumta ryngkat bad ka jingpynmih jong ngi ïa kane ka kitáb, ngi pynkyntang ruh ïa ka sha ka pateng ba dang seilung ka ri, kaba long ka jingkyrmen jong ka lashai. La katta ruh, ngim artatien ba wat kito kiba la ïohi shuwá ïa ka sngi u bnai ruh kin shem jingmyntoi lada kin pyllait por, khyndiat ban khyllied ïa ki sla kane ka kitáb. Ka jingmyntoi kan long kaba kham janai lada ngin ïa pynbynrap lang ïa "KI JINGTIP KYLLUM" ba la kynshew ha kane ka kitáb bad kito ki jong ki lái tylli kiwei pat ki kitáb ba la kha synrop bad kane.

Kan da long ka jingmyntoi kaba khráw lada ki nonghikai kin ïalam ïa ki khynnah sha ki jingshisha jong kiei kiei kiba ïa dei bad ka Mariang ryngkat ryngkat bad kaba peitthuh; ka ban kyrsiew bad ktik ïa ka jingkwah tip shuh shuh ïa kiei kiei kiba don sáwdong kiba ki ïa kynduh barobor ha ka

jingím jong ki. Katba lah, lum ïa ki jait symbái bad kiwei kiwei da ka jingïarap ki khynnah hi. Ha ki aiom aiom pynmlien ïa ki ban peitthuh ïa ki jingthung ki soh ne syntiew, ki mrád ne ki sim bad kiwei kiwei kumno ki long, ki man, bad ki kharoi. Ïarap ïa ki ban mlien ban pyndonkam ha la ka jingim ïa kiei kiei ba ki la nang bad tip bad ban ym hun tang ha ka tip.

Namar ka jingkhim ka por ha kaba ngi la háb ban pynmih ïa kine ki kitáb, ngi la háb shon kyrkieh ïa ki. Ka lah eh ban long ba ki jingduna ne jingbakla kin páw hangne hangtai; ïa kine, ngi kyrpad ba ki nongpule ba sbun kin máb. Ngi pdiang sngewbha ïa kino kino ki jingkynthoh ne jingái jingmut lem jong phi ki nongpule, ki ban ïarap ban pynbha shuh shuh ïa kane ka jingpyrshang kaba rit.

Khatduh ïawái, ngi ái khublei ïa kito ki paralok baroh, kiba ngin ym lah ban ñiew kyrteng lut hangne, kiba la ïa don kti lem — la khyndiat ne shibún — ha ka ban pynkylla ïa kane ka jingphohsniew sha ka jingshisha.

DATED CALCUTTA,
12 tarik u Nohprah 1957.

U Nongthoh

KI JINGKDEW

KI LYNNONG | PAGE

1.	Ki Planet – kumno ban ithuh ïa ki	1
2.	Ka Lynti Khlúr	3
3.	Ki Hara Khlúr	4
4.	Ki Lúr-dih-duma	7
5.	Ka Jingháb Khlúr	9
6.	Ka Jingkhie Lung ki Symbái ...	10
	A. U Kháw	*ibid*
	B. U Symbái Klong	11
	K. U Symbai Sohtyntoi ...	12
	D. U Sohkhajur	*ibid*
7.	Ka Kamram ki Thied Dieng ...	14
8.	Ka Kamram ka Metbah Dieng ...	15
9.	Ka Kamram ki sla Dieng ...	17
10.	U Wieh	19
11.	U Thliem	22
12.	U Bseiñ	23
13.	Ki Jakoid	26
14.	Ki Sim ki Doh	29
15.	U Diengblei	31
16.	U Diengkseh	32
17.	Ki Hati	33
18.	U Rhinoceros	35
19.	U Diengkhied	37
20.	Ki Dáw Jingpang	38

KI LYNNONG | PAGE

21. Kumno ki Jingpang ki saphriang ... 40
22. Ka Jingpang T.B. ne Consumption... 42
23. Ka Ïapthem (*Cholera*) 44
24. Ka Suhot 47
25. Ka Typhoid 48
26. Ka Ïapkhlam (*Plague*) 49
27. Ki Jait Khieshoh ba bthei pyrthiew... 51
28. Ka Khieshoh rih (*Malaria*) ... 54
29. Ki Jingpang ha ka sniehdoh ... 57
30. Ki Jingpang ba kham shait ïoh ki khynnah 58
31. Ki bniat, ki shkor, etc 60
32. Ka Jingkoit Jingkhiah bad kiei kiei kér kiba sáwdong 62
33. Kaba pynïap Khñiang Jingpang (*Disinfection*) 64
34. Ka Jingtrei bad ka Jingshongthait (*Work and Rest*) 66
35. Ki Ïing ki Sem 69
36. Ka Hok Jicd Member ... 71
37. Ki Seng Khaïi Lang (*Co-operative Societies*) 73
38. Ka Kamram ki Nongshongshnong ... 76

1.—KI PLANET

KUMNO BAN ITHUH ÏA KI

Ha ka Kitáb kaba Ar, ngi la pule shaphang ka kynhún planet jong ngi bad ïa ki jingjngai jong uwei uwei u planet na ka Sngi. Ha kane ka lynnong ngin pyrshang ban kdew kumno ngi lah ban ithuh lada ngi peit ïa ki ha sahit bneng ha ka miet ba shai bha ka bneng.

U planet uba jan eh ïa ka Sngi u dei u Mercury. U long ruh uba rit tam na ki planet baroh. Ngim ju ïohi koit ïa u namar u ïa búd ryngkat ryngkat bad ka Sngi. Ngi lah ban ïohi ïa u tengkhat, hadien ba ka Sngi ka la sep ne shuwa ba kan mih.

U Venus u kham jngai ban ïa u Mercury na ka Sngi. Une u planet u dei u met bneng uba phyrnai bad uba itynnat tam ha sahit bneng. Ngi lah ban ïohi ïa u kum u 'Lúr Step shaphang mihngi ha ka por kynjat shai bad kum u 'Lúr Miet shaphang sepngi hadien ba la sep ka Sngi. U Venus u heh lajan kat ka pyrthei hi.

U planet uba lái dei ka Pyrthei jong ngi. Hadien ka Pyrthei búd sa u Mars. Une u Mars u kham rit khyndiat ïa ka Pyrthei. Ïa une u planet ki ju khot ruh u Planet Meh Ding, namar ka jingshai jong u ka lam byrsáw kum ka ding. Lada ngin peit ïa u da ki dorbin kiba khlaiñ ngin ïohi ba don ki dak ha u, kiba lieh bad kiba ïong. Ngim pat lah ban ong thikna kine ki dei kiei. Don kiba tharai ba don briew kiba shong ha une u planet, hynrei ïa kane ruh ngim pat lah pynshisha.

U Jupiter u long u planet uba phyrnai bha lait noh na u Venus. U heh khatlái shah ïa ka Pyrthei bad u don 8 tylli ki bnái kiba shád tawiar ïa u. Don katto katne ki lyoh ha u, bad ki nongpeit khlur ba stad ki lah ban ïohi ïa ki lyngba ki dorbin.

U planet uba i phylla eh u dei u Saturn. Ym don uwei pat u met bneng kum ma u. Lyngba ki dorbin ngi lah ban ïohi ïa u ba u lam shaltuiñ khyndiat. Sáwdong jong u pat don lái ban ki ksah (*rings*) kiba kér tawiar ïa u. Ka long kaba i phylla kumno kine ki ksah ki neh hi ha suin khlem jingkyrshan eiei na u planet. Kine ki lah ban long tang ki lak bad ki phew lak ki bnái rit kiba shád sáwdong ïa u Saturn.

U Uranus u shád 10 kynta 45 minit ha la u jong u peiba (*diameter*) bad u shim por 84 snem ban tawiar ïa ka Sngi. U Neptune u shad sáwdong ïa lade kumba 8 kynta bad u ïaid tawiar ïa ka Sngi shisien ha ka 165 snem. U Pluto pat u shim por haduh 248 snem ban ïaid tawiar ïa ka Sngi namar ba u long uba jngai tam na ki planet baroh.

Ka long kaba kham shitom ban lap ïa ka jaka ki planet — khamtam naduh u Mars shaneng — ha ka sahit bneng shisien wád da ka khmat. Ki ïing-peit-khlur (*observatory*) ki ju pynmih ki kynja map jong ki khlúr ka sahit bneng man ki por. Da kaba peit ïa kine ki map, ngin kham suk ban lap ïa ki khlúr ne planet ba ngi kwah ban ïohi.

Ki khlúr bad ki planet kim ju neh tang shi jaka na kawei ka miet sha kawei pat ne na uwei u bnái sha uwei pat. Ki ïa ïaid lang bad ka por.

2.—KA LYNTI KHLÚR

Ha ka miet ba shai bha ka bneng, ngi lah ban ïohi ïa ka kynja ba kumba pruid dak ha sahit bneng, kaba ïar naduh ka phang shatei haduh ka phang shathie. Ka syriem ïa u ribon lieh ba la pynpúr ïa ka ball bneng na shapoh. Kane ka dei kata kaba ngi khot ka **Lynti Khlúr** ne **Lynti Bneng** (*Milky Way*).

Lada ngin peit ïa ka lyngba ki dorbin kiba khlaiñ, ngin shem ba la pynlong ïa ka da ki bún bah ki khlúr kiba i kumba ki ïa syrtap uwei halor uwei pat. Ka long kaba sngewphylla ban tip ba kine ki khlúr ki long kum ka sngi jong ngi. Don napdeng jong ki kiba lah ban heh bún shah ïa ka.

La kine ki khlúr ki i kumba ki shong lymbnep ha kajuh ka jaka, pynban ki riewstad khlúr ki ïathuh ïa ngi ba kam long kumta. Ka jingjngai uwei u khlúr na uwei pat ha kane ka Lynti Khlúr ka palat ïa ka jingjngai ka pyrthei na u khlúr uba jan tam ïa ka. Ka dáw balei ba ki i kumba ki ïa shong hajuh ka long ba ki la jngai sha ba palat eh ka bor ïohi jong ngi; nalor kata, baroh na ki ki shong ha kajuh ka phang jingïohi jong ngi na ka pyrthei. Balei ba ki shong kumta, ym pat don ba lah ban batai.

Na ri India jong ngi lah ban ïohi kham bha ïa kane ka lynti khlúr naduh u 'Náitung haduh u Lber ka snem kaba búd. Ka kham shai bha ynda lajan tlang.

Ngi dei ban sngewthuh ba khnang ba ngin ïohi ïa kino kino ki khlúr ha sahit bneng, ka miet ka dei ban long kaba khuid kdiar kdiar. Nalor kata, ka dei ban long ka pǫr dum bnái. Kham ithuh bha ïa ka jingitynnat ka sahit bneng mynmiet na nongkyndong, ha kaba ym don kiwei pat ki jingshai ki ban pynwit ïa ki khmat jong ngi, ban ïa na sor.

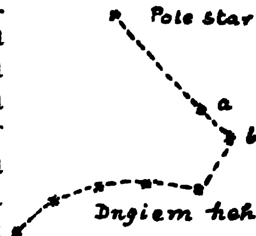
3.—KI HARA KHLÚR
(Constellations)

Lada phin peit ïa ki khlúr mynmiet, phin ïohi ba la buh ïa ki kum ha la i kyntoit kyntoit. Ki 'riewhyndái haba ki peit ïa kine ki khlúr ki mutdur ïa ki ba ki syriem ïa ka dur ki mrád ne ki briew bad ki ái kyrteng artat ïa ki kumta. Kiba nyngkong eh ban leh kumne dei ki Khaldi ba ngi pule ha ka Baibl. Kiba bún na kine ki long ki nongapblang kiba háb ban sahmiet sha lúm bad ki kynhún langbrot jong ki. Ki pynlut ïa ka por mynmiet ha kaba ki peitthuh ïa ki khlúr bad ái kyrteng ïa ka hara.

Kine ki Khaldi, ki Egypt bad Ki Assyria ki shna ki puriskam kiba sngewtynnat shibún ban pynïadei bad ki kyrteng ki hara khlur ba ki ái. Ki katto katne ki hara khlur ba ki ái kyrteng

pynbúd ïa ka dur ba ki syriem ki long :—ka Lyngkor (*The Plough*), u Ksew (*Dog Star*), u Nongbehmrad (*Hunter*), ka Mem Shong Shuki (*Lady on the Chair*), ka Pansngait (*The Crown*), ka Radha (*The Swan* ne *The Northern Cross*) bad kiwei kiwei de. Ngin batai lyngkot ïa ka dur jong ki katto katne na kine ki hara.

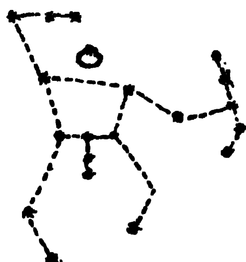
Ka Lyngkor ka long ka hara khlúr kaba shai tam ha ka sahit bneng. Ka don ha ki bynta ba shaphang shatei jong ka bneng. Ka dur jong ka ka ïa syriem ia ka lyngkor kumba ngi pyni ha ka dur. La pynlong ïa ka da ki hynñiew tylli ki khlúr kiba shong ha ka dur kum u dak jingkylli. Ïa kane ka hara la tip ruh da kawei pat ka kyrteng kum ka **Dngiem Heh** (*The Great Bear* ne *Ursa Major*). Ïa ki ar tylli ki khlúr jong kane ka hara ba ngi buh dak *a* bad *b* la khot ki 'Lúr kdew.

Lada pynjrong ïa u line uba pynïasoh ïa kine ki khlúr kdew sha kawei ka liang un leit ia kynduh bad uwei u khlúr marwei ba ngi khot u **Pole Star.** La khot kyrteng kumta ïa u namar u don ha ka zenith jong ka North Pole ka Pyrthei; kata ka mut ba u peiba ka Pyrthei na shathie haduh shatei u kdew sha une u khlúr ha ka ball bneng. Dei tang une u khlúr u bym khih jaka satia ha ka sahit bneng baroh shi lynter, kat kum ka jingïohi jong ngi nangne na pyrthei.

Hapdeng u Pole Star bad ka hara Lyngkor don ar tylli ki khlúr ba ki khot ki **'Lúr Phira** (*The Guards*). Kane ka kyrteng ka wan mih na ka jingïohi ba kine ar ki khlúr, ki búd ryngkat ryngkat ha ka jingïaid ka Lyngkor bad ki i kumba ki phira ne ïa da ïa ka na u Pole Star.

Mar pyrshah ïa ka Lyngkor ha kawei pat ka liang jong u Pole Star, don kawei pat ka hara **Cassiopeia** ne ka **Mem Shong Shuki**. La pynlong ïa ka da ki san tylli ki khlúr ba la pynshong ha ka dur kum u W.

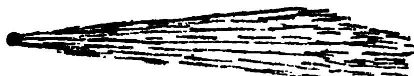
Ïa ka hara khlúr **Nongbehmrad** lah ban ïohi ha ka bynta ka sahit bneng ba shaphang shathie ha ki miet tlang ba shai bha. Ka shatei ka long ka phang ba ngi ïohi ïa u Pole Star bad ka shathie, namarkata, ka long ka phang ba ïa pyrshah ïa u Pole Star.

Ka dur kane ka hara khlúr ka long kaba itynnat shibún ban peit. Ki jér kyrteng Nongbehmrad ïa kane ka hara namar ki khlúr ki ïa shong ha kata ka rukom ba i kum u briew uba bat dieng tangon ha kawei ka kti bad ka stieh ha kawei pat, u da kieng ka waitlam ha ka syngkai. Ka kyrteng ba ki ái ki nongkhmihkhlúr ka long **Orion**. Ki 'riewhyndái ki tharai ba u dei u nongbehmrad ba donnam ba la leh kam sniew bad ba ki blei ki la buh ïa u ha sahit bneng kum ka jingmahám ïa kiwei pat.

Kine ar ki hara — ka Lyngkor bad ka Mem Shong Shuki — bad kumjuh ruh ki khlúr baroh shi bneng, ki shád sáwdong ïa u Pole Star na mihngi sha sepngi. Kumta ki khlúr ruh ki ïa mih bad ïa sep hi kum ka Sngi. Namar ba kine ar ki hara ki ïa pyrshah ha ka jingshong jong ki, lada kawei ka don hajan eh ka horizon (kata ka la jan sep) kawei pat ka dang jrong bha ha bneng. Ngi lah ban ïohi ïa ka Lyngkor naduh u Rymphang haduh u Risáw. Ïa ka Cassiopeia pat ngi ïohi bha eh ha ki miet naduh u Naiwieng haduh u Kyllalyngkot shuwa ka shiteng synñia.

4.—KI 'LÚR DIH-DUMA

(*Comets*)

Teng teng ju wan mih páw ha ka sahit bneng jong ngi ki kynja ding khlúr ba i phylla ba don de bad u tdong. Kine ki wan mih páw tang khyndiat por eh, ki hér ïaid lait ïa ngi bad ki sa jah noh. Ïa kiba kum kine la khot ki **'Lur-dih-duma**, namar u tdong ba jrong jong ki u ïa syriem ïa ka tdem kaba mih na ka shilim tangduma.

Kiba kum kine ki met bneng, ha ka jingshisha kim dei satia ki khlúr. La pynlong ïa ki da ka kynja gas ba la bạt lang shi jaka da ka bor phylla. Kim khia palat ïa ka shi sér ne ar sér duh. Kine ruh ki ïaid tawiar ïa ka sngi, tang ba ki shim por da ki snem ban pyndep shisien tawiar.

Dei namar kata ba ngim ïohi khah khah ïa ki ba kin wan páw ha ka sahit bneng jong ngi.

Ka khlieh jong u 'lúr-dih-duma ka long pyllun kum ka ball; u lah ban don uwei ne ar tylli ki tdong. Une u tdong u nang jrong nang jrong katba u 'lur-dih-duma u nang wan tur shajan ka sngi. Ynda u la khun leit phai pat u nang rit nang rit haduh ba ha kaba kut u ïa dait lang pat bad ka khlieh ball.

U 'lúr-dih-duma uba páwnám eh dei u Halley's Comet. La ái kyrteng ïa u da ka kyrteng jong u nongshem uba la shem ïa u, u Halley.

U Halley u long u stad-khmih-khlur uba páwnám. U la pynleit ïa la ka por ha kaba wád ïa kine ki 'lur-dih-duma ha ka por ba ym shym pat la ïoh jingtip shibún shaphang jong ki. U Halley u la kheiñ u la diah shaphang ka jingïaid jong ki bad na kita ki jingkheiñ u la tharai ba la don uwei u 'lur-dih-duma uba imat u la páw shisien man la ka 75 snem. U la sngewskhem katta katta haduh ba u la iathuhlypa ba une u khlúr un mih páw pat ha ka snem 1758. U Halley u la ïap shuwa kata ka snem. Hynrei ka jingïathuhlypa jong u ka la urlong kumba u la ïathuh. Une u khlúr u la mih khatduh eh ha ka snem 1910. Kumta ngi lah ban khmih lynti ban ïohi biang ha ka snem 1985-86.

Une u khlúr u i kumba u wan tur sha ka Pyrthei, hynrei ynda u la ïaid sáwdong ïa ka sngi u sa leit phai pat shadien. Ki stad-khmih-khlúr ki ong ba u ïaid ha ka lynti kaba shaltuiñ (*oval orbit*) sáwdong ïa ka Sngi.

Uwei pat u 'lur-dih-duma uba wan páw pyrthei ha ka snem 1910 hi, dei u Day-light comet. La khot kyrteng kumta ïa u namar lah ban ïohi wat mynsngi ruh. La ïohi nyngkong eh ïa u da ki katto katne ki nongtih dewiong ha South Africa ha kawei ka step Kyllalyngkot ka snem 1910 tang mar shu ïa mih sngi.

5.—KA JINGHAB KHLÚR

Ngi ju ïohi teng teng ha ki miet ba shai bha ba don kiba i kum ki khlúr kiba wan háb sha khyndew. Ha ka ktien phareng ki khot ïa ki *shooting stars* ne *falling stars* ne *meteors*. Ha ka Khasi ngin khot ïa ki ki **'lur-háb**.

Kine, ha ka jingshisha kim dei satia ki khlúr. Ngi la pule katno uwei uwei u khlúr u heh — da ki million bad phew million shah ïa ka pyrthei. Lada uwei na kine ki khlúr te un háb halor ka pyrthei jong ngi kan jin da la lywit jin naduh mynno.

Ki 'lúr-háb ki long ki met ba la pynlong tang da u nar, ka nikel ne kiwei kiwei ki met ba long máw. Kine ki 'lúr-háb ki ïaid kylleng ïa ka haw haw. Teng teng la ring ïa ki da ka Pyrthei. Haba ki shah ring kumne ki wan tur sha ka Pyrthei bad ki háb stet eh. Ha ka jingháb jong ki ki ïa kyrshut bad ki phngit ba sdien ha ka haw haw. Kane ka jingkyrshut ka pynmih ka jingkhluit kaba jur kat haduh ba ki kem ding bad kumta haba ki háb i kumba háb ki khlúr.

Kiba bún hi na kinc ki 'lur-háb ki kylla jynháw noh shuwa ba kin dei khyndew namar ka jinging jong ki. Don katto katne pat ki bym pat lap ing lut kiba la háb noh ha khyndew. Ka jingkhia bad jingheh jong uwei uwei u 'lúr-háb ka lah ban kot naduh kata ka jong u phan rit haduh da ki hajár mon.

Ki por ba kham bún ba kine ki lúr-háb ki háb ki long hamar pdeng u Ïaiong shaduh ba kut u 'Náilár bad 'Náiwieng. Ngi lah ruh ban ïohi ïa ki teng teng ha kiwei pat ki bnái.

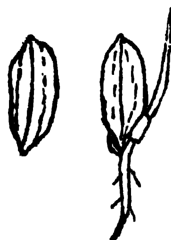
6.—KA JNGKHIE LUNG KI SYMBAI

Ha ka Kitáb kaba Nyngkong ngi la pule ïa ka jingkhie lung ki katto katne ki jait symbái. Mynta ngin ïa peit bniah shuh shuh kumno kiwei pat ki jait symbái ki khie lung.

A.—U KHÂW

U symboh kba u long ha kajuh ka por u soh bad u symbái. Ka skop ka long tang ka jingïada ïa u symboh kháw uba don hapoh shuwa ba un khie lung pat, lada ngi bet ïa u.

Lada ngi bet ïa u, ka skop ka khlái noh ïa lade hadien katto katne por. Na kawei ka liang mih ar ki shylluit - uwei uba sam beit shapoh ban long thied, uwei pat uba mih shabár ban long dieng. U kba um don satia ki ar tylli ki **liang** (*cotyledons*) kumba don u symbái motor ne shana. Hynrei ha ka por ba u

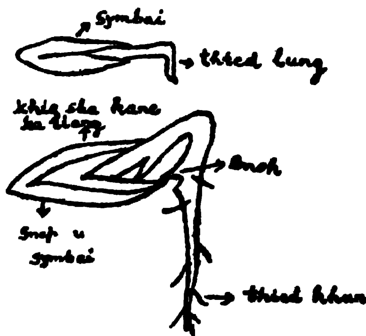
sdang shylluit, ka met u symbái hi ka pyndap jingbám ïa u jingthung ba dang lung haduh ba un da lah shna hi la ka jingbám. Ïa kane u leh da kaba pynkylla ïa u kolok bad ki *protien* ba don hapoh jong u sha ki jingbám ba lah pynum suk. U symbái riewhadem u ïa syriem eh ïa u symbái kba ha ki jinglong jong u. U khie lung ruh lajan ha kajun hi ka rukom.

B. - U SYMBÂI KLONG

U symbái klong u kham long lyngsnap hapdeng bad kham rben sha ki rymiang. U don ar **liang** kiba dap da ki ksai-thied (*veins*).

Ynda la thung ïa une u symbái bad ái um u pynskhem ïa lade ha ka khyndew. Namar ka dur jong u, u ju thiah beit ha ka khyndew ba la thung ïa u.

Nyngkong mih shuwa u thied lung uba sam shapoh khyndew. Une u pynmih pat ïa ki thied khun rit kiba pyiar sáwdong. Shen shen mih i kynja bnoh rit na kawei ka liang une u thied. Ine i bnoh i bat ïa ka bynta ba sharum jong ka snep u symbái, katba ka

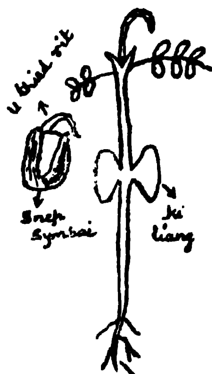

bynta kaba shajrong pat ka nang khyllie suki bad khatduh u shylluit u ïeng beit ban long dieng klong.

K.—U SYMBÂI SOHTYNTOI.

Haba u symbái sohtyntoi u khie lung ka sner ba sop ïa u ka pait shuwa. Na khlieh mih iwei i thied rit ba khun shapoh khyndew. Ine i sam bad pynmih la ki thied ban pynskhem la ka metbah ha ka khyndew.

Une u symbái u don ar ki **liang**. Ïa kine ki liang mynta la ñiat lang shabar shalor khyndew ryngkat bad ïa u shylluit diengbah. Kine ki sah halor khyndew katba u sara u nang san. Ki long kiba rben bad dap da ka jingbam. Dei kine kiba bsa ïa u sara ba dang rit katba um pat mih sla ban shna la ka jong ka jingbám. Suki suki kine ki liang ki sti bad iap stái noh. Kat ban da poi kata ka por ki sara ki la lah hi ban shna la ka bám.

U symbái dieng Castor ruh u khie lung ha kane kajuh hi ka rukom. Tang ba ki liang jong u ki ju kylla jyrngam bad trei kam kum ki sla shi por.

D.—U SOHKHAJUR

U symbái sohkhajur u long u shyieng jong u. U long uba eh bad ba don i snur rit napdeng. Lada ngin phiah ïa une u shyieng ar liang ngi lah ban ïohi ba la pyndap ïa u da ka kynja ba lieh ba eh. Kane ka long ka jingbám jong u ha ka por ba un khie lung.

Lada ngin thung ïa une u shyieng ha ka khyndew sngem bad syaid, ngi lah ban ïohi kumno une u symbái u khie lung. Nyngkong eh, mih u thied khún ba sam shapoh. Ka bynta ba sharum jong u symbái ruh ka sam lang shapoh bad une u thied. Ka bynta ba sha khlieh pat ka sah hi hapoh u symbái. Ki thied ba mih kumne ki long kiba khlaiñ shibún.

Ïa u shylluit metbah la sop da ka kynja sop katba u nang san. Hapoh hangta u pynmih la ki sla bad khatduh u sa sam lyngba ïa ka sop ban long sara.

Ka Jingpyrshang (*experiment*) — Kumno ki symbái ki mih?

No. 1—Wieh ïa u kynphád ha ka um bad buh ïa u ha ka pliang. Buh ar lái tylli ki symbái halor u kynphád. Ai um man ka sngi.

Peit, mih shuwa uei — u thied ne u khmat sei-lung (shoot)? Ki thied ki ngam shapoh u kynphád? Ki khmat sei-lung ki siat shajrong?

No. 2.—Tyngkhap kotshonsia sáwdong u bilor heh shyntur. Bsuh lái tylli ki shyieng phresbin hapdeng u bilor bad ka kotshonsia. Pynshong ïa ki ha ki rukom ba phér ba phér.

Theh kumba shi inshi ka um hapoh u bilor. Khmih, jia aiu hadien katto katne sngi. Ai um man ka sngi ba kin ym tyrkhong ki symbái phresbin.

Jingkylli — 1. Kano ka bynta u shyieng kaba pait nyngkong?
2. Kano ka bynta kaba pait hadien?

7.—KA KAMRAM KI THIED DIENG

Phi la ju pyrshang ban rat ïa uno uno u jingthung naduh tynrai? Phi shem kumno? Kam da long kaba suk eh mo! Wat ïa u jingthung uba rit eh ruh dei ban da tan bad pyndonkam khyndiat ka bor shuwa ba un sei lut shabar. Balei ka long kumne? Ka dáw ka long ba ki thied kiba ngam shapoh khyndew ki ksam bad bat skhem ïa ka khyndew. U thied bah u sam beit shapoh khyndew, katba ki thied rit ki pyiar sáwdong. Ngi ju ïohi ba wat ka 'erlangthari kaba jur kam ju kham lah koit ban jynrat ïa ki dieng bah kiba don ha ka lynti jong ka. Kane ruh ka long ba ki thied kine ki dieng ki sam jylliew eh shapoh khyndew bad ki bat skhem ïa ki hangta. Kumta **ka kamram kaba kongsan** eh ki thied ka long ban pynskhem ïa ka metbah ha ka jaka ha kaba ka ka ïeng.

Ngi la pule ha ka Kitáb kaba Nyngkong ba kiba bún eh na ki jingbám jong ki jingthung jingtep ki don shapoh khyndew. Na ki bynta baroh jong u jingthung dei tang ki thied kiba don shapoh khyndew. Ngi lah namar kata ban sngewthuh shai ba dei kine ki thied kiba kjit ia kine ki jingbám na ka khyndew shapoh ka met u dieng. Ki leh ïa kane da ki shñiuh-thied

(*root hairs*) kiba mih hajan khmut jong ki thied. Kine ki kjit ïa ka jingbám ba la pynum da ka um. Kumta **ka kamram kaba ar** jong ki thied ka long ban ring ïa ka jingbám na khyndew.

Kam biang ïa ki thied ba kin shu ring ïa ka jingbám na khyndew khlem da ïa sám lem ïa ka sha kiwei pat ki bynta jong u jingthung. Ki donkam, namarkata, ban phah ïa kine ki jingbám sáwdong ka met u dieng. Ki lah ban leh ia kane namar don ki kynja tyndong (*vessels*) ba syriem kum ki pipe um kiba ïaid naduh khmut ki thied haduh kliar bad ki sla ruh. Kumta **ka kamram kaba lái** ki thied ka long ban kit ïa kine ki jingbám na khyndew sha ka metbah bad ki sla.

Ki thied dieng kum u kajor, sohlakum, phankaro, ki long ruh ki kamra buh jingbám jong ki jingthung. Ki jingthung ba kum kine ki lah ban pyndonkam ïa kane ka jingbám ba la kynshew ha ka por rkhiang hadien. Kumta **ka kamram kaba sáw** jong ki katto katne ki jait thied ka long ban kynshew lypa ïa ka jingbám na ka bynta ki sngi kiba sniew.

8.—KA KAMRAM KA METBAH DIENG

Ha ki dieng kiba heh, **ka kamram kaba nyngkong** ka metbah ka long ban kyrshán ïa ki tnat bad ki sla kiba pyiar sáwdong. Ka metbah ryngkat bad ka jingkhlaiñ ki thied kiba kyrshan ïa ka ka pyndep ïa kane ka kamram.

Ki tyndong kit jingbám kiba sdang na ki thied ki ïaid lyngba ka metbah. Ha ka metbah ki paitpnat ban ïalam ïa kane ka jingbám sha ki bynta ba dang khie dang san u dieng bad sha ki sla dieng. Kumta ka **kamram kaba ar** ka metbah ka long ban kit jingbám.

Ka kamram kaba lái ka long ba ka metbah ryngkat bad ki tnat ka dei ban pynmih ki sla. Ka dei ruh ban pynshong ïa ki ha kata ka rukom ba kine ki sla baroh kin ïoh ïa ka jingshai bad jingshit ka sngi khnang ba kin san. Ki pynmih ruh ïa ki syntiew, ki soh bad ki symbái ban pynthikna ïa la ka jingim bad bteng la ka jait ka kynja.

Haba ka metbah ka dang rit — kata ka dang long shylluit — ka lah ban shna jingbám kumba shna ki sla. Kumta ki shylluit ki trei ruh ïa ka kamram ki sla.

Ïa ka metbah jong ki katto katne ki jait jingthung — kum phan bad u piat — la shna ha kata ka rukom ba kin long ruh ki jaka buh jingbám na ka bynta u jingthung baroh uwei. Kiba kum kine ki jingthung, namarkata, ki trei ïa kane ka kamram buh jingbám kumba don na ki thied dieng ruh kiba pyndep ïa kata ka kam.

Ki metbah jong ki shyah ne kino kino ki jingthung ba mih sha ri shyiap ki long kiba bún um. Kane ka ïarap ïa ki ban ym iap tyrkhong ha ka jingshit ka sngi ri shyiap.

Nalor kine, don ruh sa kiwei pat ki kamram. Don katto katne ki jait metbah—kum ka met u

dieng sohwaiñ ne tympew — kaba kylla dur sha ki tnáw khyrwaiñ. Ka kamram kum kane ka metbah ka long ban pynskhem ïa lade ha kiwei pat ki dieng ba ki pur. Ka metbah u dieng sohbel pat ka lah ban kylla dur ban long shiah. Ka kamram kum kane pat ka long ban ïa da ïa u jingthung na ki mrád.

9.—KA KAMRAM KI SLA DIENG

Ka kamram kaba kongsan tam eh ba ki sla dieng ki pyndep ka long kaba shna jingbám na ka bynta u jingthung baroh uwei. Ki jingbám ba la shna hangne ki long kham bún ka shini bad u kolok (*starch*). Ki sla ki shna ïa kine ki jingbám na ka um ba la kjit bad phah da ki thied, na ka *carbon dioxide gas* kaba ki sla hi ki kjit na ka lyer bad na ki bin bin jyrngam (*chloroplast*) kiba don hi ha ka sla bad kiba áirong kumta ïa ka. Dei tang ha ka por mynsngi ba ki sla ki shna jingbám, namar donkam ïa ka sngi ban ái ïa ka jingshit ban shet ïa kata ka jingbám, ha kajuh ka rukom kumba ngi ngi donkam diengiap ban shet ïa ki jingbám jong ngi. Ka jynháw kaba mih noh na kane ka jingshet ka long ka *oxygen*.

Ka kamram kaba ar jong ki sla ka long kaba ring bad pynhiar mynsiem. Baroh kiba don jingim naduh ki mrád, ki sim, ki dohkha, u briew haduh ki jingthung jingtep, ki dei ban ring mynsiem ïa ka lyer khuid kaba don *oxygen* bad

pynhiar mynsiem ïa ka lyer sniew kaba don *carbon dioxide*. Kane ka trei kam bad sngi bad miet lyngba ki thliew rit kiba ngi shem kham bún ha ka liang kpoh (*undersurface*) jong ka sla. Pynïaphér ïa kane na ka jingpynmih noh jong ki sla ia ka *oxygen* bad ka jingkjit pat jong ki da ka *carbon dioxide* ba kin tháw jingbám tang mynsngi kumba la pyni haneng.

Ki shñiuh thied ki ïai ring ïa ka um na khyndew ryngkat bad ki jingbám. Ka um kaba don ha ka met u dieng, namarkata ka palat shibún eh ïa ka jingdonkam jong u. Ïa kane ka um kaba la palat ïa ki jingdonkam la pynmih noh shabar lyngba ki sla ha ka rukom ka jynháw. Kane ka long **ka kamram kaba lái** jong ki sla.

Kine lái ki long ki kamram ba la pyndep da baroh ki sla. Hynrei don hangne hangtai ki sla kiba trei ïa kiwei pat ki kamram ruh. Ki sla kiba kdup ïa u piat ki long kiba bún um bad jingbám ba u piat u lah ban pyndonkam ha ka lawei. Kumjuh ruh ki sla ki jingthung kiba mih ha ri shyiap ki long kiba bún um ba ki jingthung kin ym ïapstai ha ka jingshit.

Ki katto katne ki jait tyrkhang ki don ki sla kiba shu nguh sha khyndew bad sei thied nangta hi. Ki sla u 'tiew begonia ki mih shylluit ha ki sla hi bad lah ban thung da kiba kum kine ki sla ban mih da uwei pat u jingthung. Kum kine ki jait sla ki trei ïa ka kamram ban pynkharoi ïa la ka jait.

10.—U WIEH

Ïa u wieh ngi shait kham shem eh ha ki kpér ki phrah ne ki jaka sngem. Ïa ka met jong u la pynlong da ki ksah (*rings*) kiba la pynïasoh lang kawei bad kawei pat. Ka khmut jong u ka long kaba nep ba un suk tih khyndew. Ka tdong pat ka kham madan.

U wieh um don khmat ne shkor satia; hynrei u lah ban pynïaphér ïa ka jingdum na ka jingshai da ka snieh jong u. Um don kjat ruh bad kumta u pár da ka kpoh. Na ka kpoh jong u mih phra tylli ki kynja treng kiba rit bha ha man la ka ksah, da kiba u pynskhem ïa lade ha ka khyndew ba u pár. U wieh u ïaid na kawei ka jaka sha kawei pat da kaba u pynrit bad pynheh ïa la ka lynter jong u.

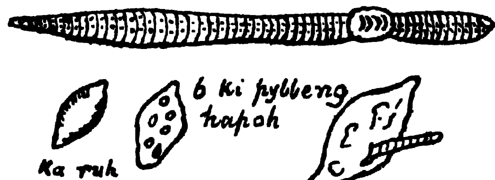
Phin sngewphylla shibún ban tip ba u wieh ruh u don ka snám kaba sáw kum ka jong ngi. U don ki thied snám kiba don ha syndah ka snieh jong u. U don uwei u thied snám uba heh uba iaid na ingdong bad uwei pat na ka kpoh. Ïa kine la pyniasoh shajan ka khlieh ha ki san jur ki thied snám kiba sieb kiba trei ïa ka kam u klong snám. Kumta ngi lah ban ong ba u wieh u don san jur ki klong snám. Dei tang u wieh napdeng ki jingtháw don ksah, uba don snám.

Ha man la ki ksah jong ka met u wieh don ki thliew syep. Na kine mih ka kynja um ba btuit kaba pynkhuid ïa ka met u wieh bad ïa da ïa u na ki khñiang jingpang. Dei da kane kajuh

ka um ba u wieh u lape ïa la ki krem shapoh khyndew.

U wieh u long u lok babha eh jong u nongrep. Haba u tháw krem shapoh khyndew, u tih bad pynmih noh ïa ka 'dew thymmái na shapoh bad rong ïa ka sha sla khyndew. Ha kane ka rukom u pynsboh ïa ka khyndew. Ngi la ju ïohi ïa ki eit wieh ha ki kpér jong ngi. La kheiñ ba 50,000 ki wieh ha ka shi akar ka sla khyndew ki kyntiew 28 ton ka khyndew shi snem.

U wieh u bám da ki sla dieng. U ju tan ïa ki barobor sha khmut krem jong u bad bám ïa ki na shapoh krem. Kane ka ïarap ruh ban ïa da ïa ki krem jong u ba kin ym páw shynna eh. Ki pyllait lynti katto katne ban rung ka lyer ban ym iap-op.

U wieh u long shynrang bad kynthei ha kajuh ka met. Ha u wieh ba la kham ïáw ngin lap ka ksah kaba kham heh bad kaba lam lieh, kumba 30 ksah na ka khmut jong u. Kane ka ïa ryngkat bad ka jingheh 6 tylli ki ksah. Lada phin peit na sha ka kpoh phin ïohi ar tylli ki thliew. Kine ki dei ki lynti na kiba ki pylleng ki wan mih. Ha ka por kha pylleng u wieh u shna halor kane ka ksah sa kawei pat ka rúh.

Ha kane ka rúh u kha 6 tylli ki pylleng. Ïa kane ka rúh mynta u loit na shaphang khlieh syriem kumba láw soptipoh ma ngi. Mar ïa lait na ka khlieh kane ka rúh ka set noh ïalade bad ka shim ïa ka dur u sohmád. Hapoh jong ka don mynta 6 tylli ki pylleng ; hynrei tang uwei u wieh u wan mih na ka. Tip jia aiu sa ïa kito san tylli — ym lah ong.

Ki nongshun bakongsan eh jong ki wieh dei ki sim. Dei namar ka jingtieng jong ki ïa ki sim ki doh bad ka jingtip ba kim lah ïaleh pyrshah ïa ki, ba ki wieh ki mih tang mynmiet bad ha ka por slap ha bym don nongshun. Ki jakoid, ki 'ñiangbshiah bad ki katto katne ki jait 'ñiangsohriew ki bám wieh. Nalor kata ki rawon ruh ki shait pyndonkam da u wieh ban suh khwái dohkha.

U wieh namarkata, u long u jingtháw uba sniewbok; namar la um pynjulor ïano ïano —hynrei tang ka pynbha—u don pynban bún ki nongshun.

Lada ot ïa u wieh ar lyngkhot u lah ban ym iap. Ka khlieh ka lah ban pynmih tdong da uwei pat bad kumta ka im biang. Tang u tdong u sti suki suki bad u iap noh.

Jingpyrshang (*experiment*) kumno u wieh u pynsboh ïa ka khyndew.

Donkam katto katne ki wieh, u bilor heh shyntur uba heh bha, ka 'dew stem, ka 'dew kaba ïong, sla iap, ka járnar.

Thep 'dew stem shuwa hapoh jong u. Thep sa ka 'dew kaba ïong halor ka 'dew stem.

Thep katto katne ki wieh. Khmih kumno ki ngam shapoh.

Thep sa ki sla ïap halor ka khyndew ba la thep.

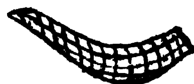
Buh ïa u bilor haba kah syrngiew. Tap da ka járnar ïa ka shyntur u bilor.

Hadien shi taiew peit jia aiu ïa ka khyndew hapoh u bilor.

Jingkylli—Balei dei ban thep sla ïap ha jrong ka khyndew?

11.—U THLIEM

U thliem u wan na kujuh ka ïing bad u wieh. Ka jingïapher hapdeng jong ki ka long, ba ïa ka met u wieh la pynlong da ki ksah, katba ha ka jong u thliem pat ym da don eh ki ksah kiba thikna. Nalor kata ka met u thliem ka kham lyngkot ban ïa ka jong u wieh.

U thliem um im satia da ki sla dieng kumba im u wieh; hynrei u im ha ka snám jong ki mrad, ki sim ne wat ka jong ki briew ruh.

U thliem u ïa phér na u wieh ha kaba um don satia kito ki treng rit, da kaba um lah ban

pynskhem ïa lade ha ki jaka ba u ïaid. Ha ka jingshisha u thliem um pár kum u wieh ; hynrei u shu tda. Ïa kane u leh da kaba u pynskhem ïa ka khmut jong u ha kano kano ka jaka ha kata ka rukom ba ka met jong u ka khun kum ka ryntieh. Ynda la skhem ka jingbat ka shyntur u pyllait noh ïa ka tdong jong u bad u ring ïa ka haduh khap ka khmut. Hangne u pynskhem pat ïa ka jingbat da ka tdong jong u bad u tda pat ïa ka khmut sha khmat ba un nang ïaid shaphrang.

U thliem u don ka shyntur ha baroh ar ki tduh jong u—kata, bad sha khmat bad sha tdong Lada u ïoh snoh ha ki mrád ne ki sim ne u briew, u ksam ïa ka doh bad kjit ïa ka snám. U don uwei u jait thliem uba ki doctor ki pyndonkam ha kaba pynkjit ïa ka snám sniew na ki nongpang jong ki.

U thliem u sngewtynnat eh ban shong ha ki jaka sngem bad sañium. Nangne u lah ban snoh khlem da ïohi ne ïohsngew ha ka met ki mrad ne ki briew kiba leit shur sha kum kita ki jaka.

12.—U BSEIN

Baroh ngi ijli bad tieng ïa u bseiñ, namar u long u jingtháw uba kynsha. La katta ruh ngi dei ban pyrshang sngewthuh ïa ka jinglong jingim jong u.

U bseiñ u sngewtynnat eh ban shong ha ki jaka kiba syaid. U long uba stet shibún ha ka jingpár jong u. U lah ban kiew dieng bad jngi ruh ha um.

Lada ngin puid ïa u bseiñ ngin ïohi ba ïa ka rúh-met (*skeleton*) jong u la pynlong da ki shyieng búdlum ba la pynïasoh lang ter ter kawei hadien kawei pat. Kawei kawei ka shyieng ka long dur kum ka pela na kawei ka liang bad ka ball ha kawei pat. Na ki ar liang pat mih ki shyieng shadem. Kane ka shyieng ba kum ka ball ka leit dait ha ka thliew shyieng ba kum ka pela bad ka lah ban phai shane bad shatai. Haba la bteng lang ter ïa kum kine ki shyieng kiba nang rit katba nang jan sha tdong ngi ïohi ïa ka rúh-met u bseiñ. Dei kane ka rukom shong jong ki shyieng kaba ái lád ïa u bseiñ ban phai shane bad shawei katba u mon.

Ïa ka met u bseiñ la tap da ki snep, kum ki snep dohkha, kiba la pyndait skhem bha. Ha ka kpoh jong u pat don ki syrtap doh ba long kum ki mat. Kawei kawei ka syrtap doh ka tap ïa kawei ka shyieng búdlum ba ngi la batai haneng. Da kine ki syrtap doh, u bseiñ u pynskhem ïa lade ha ka khyndew ba u lah ban ïaid. U bseiñ namarkata, um lah satia ban ïaid ha ka jaka kaba jlih bha — kum ha ka ïit.

U bseiñ u bám da ki kynja mrád rit ne sim, jakoid bad khnái. Hynrei um don bniat kum ka

miaw. Kumta u shu klun tylli ïa kano kano ka mrád ba u ïoh. U don ka tyngam kaba heh bad kaba lah ban pynheh pynrit ïa lade kum ka jri. Da ka jingïarap jong kane u klun suki ïa ka jingbám ba u bám.

U bseiñ u don tang uwei u tor bad u tangkro da kiba u ring mynsiem. U don ruh u thylliej uba paitpnat bad ar tylli ki khmat.

Baroh ki bseiñ kim long kiba don bih. Kito kiba don bih ki don ki bniat da kiba ki puh. Kine ki long tang ki tduh jong ka pla kaba don ha khlieh ha kaba ki buh ïa ka bih. Lah ban ithuh ïa u bseiñ ba don bih. Ka khlieh jong u ka kham ïar bad ha ka don ka dak thoh ba kum u dak 'V'. Ha ka met jong u don u line u bym ïaid beit na khlieh sha tdong.

Ka kmie bsieñ ka ju kha katto katne ki pylleng kiba syrïem ïa ka dur u soh *grape* ha ki jaka kiba syaid — kum ha thliew theh ñuit. Don ki kynja bseiñ kiba ka kynthei ka kit ha lade ïa ki pylleng jong ka haduh ban da dap ka ïa pdem. Kine ki jait bseiñ, namarkata, ki i kumba ki shu kha hi da ki khun bseiñ.

Ki bseiñ ki ju lér la ka snieh tang teng teng. Ka snieh rim ka pait noh hamar ryndang bad u bseiñ u láw ïa ka dadien da kaba u ksaid hapoh u phlang jrong ne 'láwbniap. Ha ka por tlang u bseiñ u shong khop hapoh krem ba syaid jong u, u sa mih pyrthei pat ynda la shit.

U 'seiñ ïong (*Cobra*) u dei uba sniew tam na ki bseiñ baroh. U kynrei ha ki jaka shit ha ri

India. U 'seiñ phlang pat um don bih satia, la u pyrsád jur.

Wat la u bseiñ u long uba ma, pynban u don la ki jingdonkam, Ki ong ba ka khleiñ bseiñ ka long kaba dondor shibún. Wat ïa ka bih jong u ruh ki ju shna dawai teng teng. Ki bseiñ ki pynduna ïa ki khnái da kaba ki bám ïa ki.

13.—KI JAKOID

Harud ki wah jong ngi — khamtam ha ki jaka ba kham ktieh bad bym latlat — ngi ju ïohi ïa kito ki jingtháw heh khlieh ba ngi khot ki lun. Phin sngewphylla ban tip ba u lun u long tang u jakoid khúnlung.

Ki jakoid ki kha shibún bah ki pylleng ha ki khah ne ñiut harud. Iwei iwei i pylleng i long kum u dot ba ïong hapdeng ba la kér kut da ka um teiñ teiñ ba pyllun sáwdong. Shibún kum kine ki pylleng ki ïa lang lang bad ki ïar kat ka sla'ti u briew.

Hadien kumba ar taiew ne ki lun rit ki wan mih na kine ki pylleng. Ki pynskhem ïa lade da la ki khlieh ha ki khah kiba long hapoh um haduh ba kin da khlaiñ bha. Nangta ki sdang ban jngi sáwdong ka um da kaba ki kaweh la ki tdong kum ki dohkha. Kine ki lun rit ki don ruh ki shaba (*gills*) kiba mih shabar syriem kum ki shnet. Katba ki lun ki nang san kine ki shaba ruh ki jah noh suki suki shapoh bad ki kylla long kum ki shaba dohkha.

Katba u lun u nang san, u tdong jong u ruh u nang rit nang rit. Hadien kumba hynriew hynñiew taïew, ki kjat dien ki mih. Kine ki kjat ki mih bad ki sla'jat ba ïa dait syriem kum ki jong ka hán, tang ba ki don tang sáw shympriah. Ki kti ruh ki mih kham hadien bad ha ka jakoid ba la heh bha ki kham lyngkot shibún ïa ki kjat. La tháw khnang ïa ki ha kane ka rukom ban ïarap ïa ka jakoid ban suk kynthih. Ryngkat bad kine ki jingkylla, ki shaba ruh ki nang duh nang duh bad ha ka jaka jong ki mih da ki tor. U lun mynta u kylla jakoid rit bad u ring mynsiem da ka lyer kum ki mrád. Katba u tdong u nang jah ki lun jakoid kim smat shuh ban bám ïa ki ñiut ne jhur. Ki sdang ban bám da ki mrád kum ki wieh, khñiang bad kiwei kiwei.

Mynta u jakoid rit u kynthih sha lum namar um lah shuh ban shong tang hapoh um.

Lada phin pyrshang ban peit thuh bha ïa u jakoid harud um ne pung, phin ïohi ba u don ar

tylli ki khmat kiba heh bha pyllew. Haba u jakoid u bám jingbám ki khmat jong u ki dam, namar ba u ñiat ïa ka jingbám shapoh da ki pyllew khmat jong u.

Harum khyndiat don sa ki thliew khmut ba rit. Ki jakoid ki ring mynsiem da kaba ki pyndap shuwa ïa ka shyntur kaba heh jong ki da ka lyer; nangta ki khang noh ïa ki thliew khmut bad ki sa ñiat ïa ka shapoh ki tor. Lada u jakoid u ang la ka shyntur, un ym lah satia ban ring mynsiem. Peit bniah kumno ka shyntur u jakoid ka at ka them haba u ring mynsiem. U jakoid u ring mynsiem ruh lyngba ka snieh ba sngem jong u.

Ïa u thylliej jong ki briew ne mrád la pynskhem shajan u tangkro; hynrei ïa u jong u jakoid pat, la pyndait ïa u na sha khmat, katba ka khmut thylliej ka phai sha u tangkro kata mar pyrshah ïa ka jong u briew ne u mrád. U jakoid, namarkata, u lah ban sei ïa u thylliej baroh uwei shabar. U long uba stet haduh katta katta. Uno uno u skaiñ uba wan hér shajan u jakoid um ju kham lait im thala. Kaba phylla ka long ba u jakoid um ju kem ïa kano kano lada kam long kaba khih.

Ka met u jakoid ka long thoh bruiñ kumno re. Kane ka ïa da ïa u na ki bseiñ ne ki mrád ba kin ym ïohi than ïa u haba u rieh hapoh ñiut.

Ngi ïohi, namarkata, ba u jakoid u don ar ki jingim — kum u lun uba im, bám, ring mynsiem bad jngi kum ka dohkha bad kum u mrád khyndew.

14.—KI SIM KI DOH

Napdeng ki jingtháw baroh, lehse ym don kiba itynnat palat ïa ki sim. Katno ka long kaba sngewtynnat ka jingrwai jingsiaw jong ki. Ngi pule ha ka Kitáb kaba Nyngkong ba kine ki sim ryngkat bad ki hán bad syiar ki wan na kawei ka ïing ki jingpynlong U Blei. Mynta ngin kham ïa peit bniah ïa ki jinglong jong ki.

Ki sim baroh ki lah ban hér namar ba ki don shi jur ki thapniang. Ha ka jingshisha, kine ki thapniang ki long tang ki kti ïa kiba la pynkylla thapniang khnang ba ki lah ban kaweh ïa ka lyer ban hér. Ngi ïohi ba ki kjat sim ki sah hi ki kjat.

Ïa ka met sim baroh kawei la tap da ki snér kiba ïa syrtap kawei halor kawei pat. Ki don ki jait sim kiba ñiar ki snér, don pat kiba khah. Ïa ki lbong bad ki kjat la ju kham tap da u kynja shñiuh ba jem uba long ki snér lung. Ka jingdon kine ki snér ka ïarap ban pynsyaid ïa ka met jong ki. Ki ïa da ruh ïa ki na ka jingkhriat ba na shabár.

Namar ba ki sim ki dei ban hér ki dei ban long kiba sting. Kumta ki shyieng jong ki wat la ki long thliew shapoh, ki long ruh kiba khlaiñ ha kajuh ka por. Wat u dieng snér (*stem of feather*) ruh u long kum u noi bad um ju pait thala. Ïa ka met ki sim hi la tháw dur ba kin nep sha khmat. Kane ka ïarap ïa ki ban ot ïa ka lyer haba ki hér khlem jingshitom. Dei na kane kajuh ka dáw ruh ba ki khmut liengsuiñ baroh ki

nep. Ban sngewthuh ïa kane shim ïa ka tráb. Lada phi da tráb pyrshah ïa ka lyer phin ïohsngew ïa ka bor jong ka lyer ba ka shoh ha ka tráb. Hynrei lada ïa ka tráb phi bat ba kan long *parallel* ïa ka khyndew, phin ym ïohsngew eiei ba ka lyer ka shoh ïa ka tráb.

Ki sim baroh ki don shyntur; hynrei kim don bniat. Dei namar kane ka dáw ba ïa ki shyntur jong ki la tháw kyrpang kat kum ka jingdonkam jong ki ha kaba bám ïa la ki jait jingbám. Ka simkhar ka don ka shyntur kaba eh kum ka reng da kaba ka lah ban pynlwit ïa ki symbái ba ka bám. Ki tyngáb ki don ka shyntur kaba kum u lyngka kdor (*pick axe*) da kaba ki lah ban khlong wieh napoh khyndew. Ka khmut tuta pat ka khun ha kata ka rukom ba ka lah ban pied soh ne kait. U sim puh dohkha pat u don ka shyntur da kaba u lah ban khwái dohkha napoh um. Bad kumta ter ter.

Baroh ki sim ki ring bad pynhiar mynsiem da ki tor. Kine ki tor ki kham rit shibún shah ïa ki jong ki mrád. Kiba kham bún ki bynta jong ka shadem bad ka met bad ki bynta ba lait hapdeng ki shyieng krung ki don ki pla lyer ha ki. Wat ki thliew shyieng ruh ki ïasoh sha ki tor. Kumta haba ki sim ki ring mynsiem la pyndap ïa ka met jong ki baroh da ka lyer. Kane ka ïarap ruh ban pynsting ïa ki ban hér.

Ki sim ki kha da ki pylleng kum ki syiar. Don ki pylleng kiba heh, don pat kiba rit. Baroh ki pylleng ki don ka shynrong kaba eh na

shabar, ka snieh stang (*membrane*), ka khangai bad kaba lieh jong ka pylleng shapoh. Kano kano ka sim ka pdem ïa kine ki pylleng ba kin long khún. Dei ka jingsyaid ka met ka kmie kaba ïarap ban pynkylla khún ïa kine ki pylleng. Kawei-pa-kawei ka jait sim ka don la ka ïa kaba biang ba ka dei ban pdem ïa ki pylleng shuwa ba kin pait ban long khún.

Khnang ïa ka ban buh ïa kine ki pylleng, ki sim baroh ki tháw la ki skum. Ki tháw ïa ki na ki thynrám dieng ne ki sla dieng ne na ki kot jot ne ki phlang. Don na ki kiba tháw ki skum kiba itynnat shibún—ki da lape jlih bha ïa ki da ka khyndew. Don pat kiba shu tháw tang madei mata. Kine ki skum ki long ruh ki jaka ha kiba ki khún sim ba dang rit bym pat lah hér ki shong. Ki sim ki ju shna ïa ki skum, ba ka kynthei kan kha pylleng, da ka jingïatrei lang baroh shi lok. Ha ka por ba ka kynthei ka pdem pylleng, dei u lok uba leit wad jingbám ban bsa ïa ki. Ynda la puh khún pat, baroh ar ngut ki leit wád jingbám ban bsa ïa ki khun rit jong ki.

15.—U DIENGBLEI

Une u dieng u mih ha ki khláw jong ka ri Assam. Haba u dang rit ka kliar jong u ka nep kum ka khoh; hynrei ynda u la heh ka sa ïar. Ka snep u dieng ba dang rit ka long kaba jlih tang ba ka mih eit-thyllah; teng teng don núr rit ha ka met baroh kawei. Ynda u la heh kine ki

núr kim ïaid ryntih shuh bad ka met ka mih ksáï de. Ynda u la tymmen, ka met une u dieng ka jlih pat bad ka kylla ïong bthuh lam jyrngam.

Ki sla haba ki dang rit ki lam sáw ha ka rong; hadien pat ki kylla jyrngam bad shuwa ba kin iapstái noh ha ka por tlang ki kylla stem bad bthuh. Kine ki sla ki ïar kum ka pylleng ha ka dur bad ka khmut jong ki kam da nep satia. Haba ki dang khie bha, ki sla ki phyrnai itynnat bha.

Ki syntiew ki mih ha khmut ki tnat dieng. Ki long rong makhon ne lam stem ha ka rong. Ki lah ban heh tang kumba shiteng inshi ne.

Na une u dieng ngi ïoh ïa ki dieng sáwdong ban tháw ïing. Ïa ki dieng ba la buh pyngkiang ha kiba la pynshong ïa ki nar rel ki khot *sleepers*. Ïa kine la ju pyndonkam da ki dieng sal. U diengblei u long uba bha bad skhem. Teng teng ki ju khem ïa ka snep une u dieng ban ïoh ka kynja rong bthuh. Ïa ka khleiñ (*resin*) kaba mih na une u dieng ki ju pyndonkam ha kaba tah ïa ki lieng ba kin ym pei um; ki ju pyndonkam ruh ïa ka ha kaba thang kum ka jingiwbih.

16.—U DIENGKSEH

Ka ri Khasi jong ngi ka don shibún ki diengkseh. Katno ka long kaba sngewtynnat ban ïaidkái ha ki 'láw kseh kiba beh lyer iwbih.

Ki diengkseh ki long kiba beit bad jrong. Ki sla jong ki ki long kiba nep kum ki thyrnia

bad ngi ju shem ba ki mih lái lái tylli shi ṣop. Ka jingrit jong ki sla kseh ka ïarap ïa ki ba kin ym duh than ka um na ka met jong ki ha ka rukom ka jynháw. Dei kane ka jingshisha kaba la pynlong ïa ki ba ki lah ban iai jyrngam sah baroh shi snem lynter katba kiwei pat ki dieng ki la lyngkhuid.

U sohkseh ne sohmarih u long tang ka jaka ha kaba ki symbái kseh ki shong. Kine ki symbái kseh pat ki long kiba rit bad kiba la pyndait da ka kynja snér stang. Kine ki snér ki ïarap ban kit ïa kine ki symbái sha jngai na ka jaka ba ki mih.

U diengkseh u pynmih ka diengkseh kaba bha; ngi ju thang ding ïa ka. Na ki dieng kiba kham heh ngi ïoh ki lyntang shna ïing. Ki ju pynlang ruh ïa ka khleiñ kaba mih na ki diengkseh bad pyndonkam ïa ka.

17.— KI HATI

Ki hati ngi lah ban ong, ki long ki mrád kiba heh tam ha ryngkew. Don bún ki hati ba ki briew ki lah ban ri; hynrei dang don ruh bun kiba dang im hapoh khláw.

Kiba im hapoh khláw ki im ha ki kynhun. Ki bám da ki sohkhláw, ka lakait bad kiwei kiwei de; teng teng ki ju wan bám kba wat na pynthor ki briew ruh. U hati ba la kham sngewkhlaiñ ïa lade u phet noh na ka kynhun bad kylla hati

sáwkuna. Ka long kaba shyrkhei shibún ban ïa kynduh bad une u hati ha khláw.

Baroh ki hati ki mih na kajuh ka jait bad u kulái. U hati u don ár tylli ki skhor kiba heh kum ka tráp bad ar tylli ki khmat kiba rit kum ki jong u dkhan.

U hati u don u luta uba jrong uba jem bad da u u trei shibún ki kam. La pynlong ïa u da ki ksah (*rings*) dohksah ba jem kum ka jri. Hapoh jong u don ár tylli ki tyndong. Haba u hati u kwah dih um, u kjit shuwa ïa ka um ha kine ki tyndong u luta jong u; nangta u sa phylliew ha la ka shyntur da kaba u buh ïa ka khmut luta hapoh shyntur. Une ujuh u luta u ïarap ïa u ban sma, namar ha ka jingshisha, u dei tang ka khmut ba la pynjrong.

Kumno u hati u lah ban khár wat ïa i thyrnia iba rit eh na khyndew? Ha ka khmut u luta jong u don ár tylli ki tnáw kiba rit eh da kiba u pyndonkam ban tam eiei, kumba ngi ki briew ngi pyndonkam ïa ka 'ti kmie bad 'ti kdew.

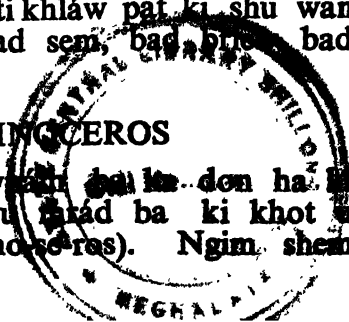
Wat la u luta u hati u long uba jem, pynban u long ruh uba khlaiñ. U lah ban rah ki dieng kiba heh ba heh; u lah ruh wat ban jynrat ïa ki naduh dyngkhong. Ha ri India, ïa ki hati ba ri ki briew ki ju pyntrei kam rah dieng.

U hati uba la heh u don ár tylli ki kynja reng ba ngi khot ki 'bniat hati'. Ki briew ki kheiñ kordor katta katta ïa ki. Kine, ha ka jingshisha, kim dei ki bniat da, kiba u ktha jingbám

kumba ki bniat jong ngi ki ktha. Hapoh ka shyntur jong u u don árphew sáw tylli ki bniat kiba paitpnat bha — khatár shaneng khatár sharum. Kine ki shong mar hynriew hynriew shiliang shiliang ka tyngam. U hati um ju pyndonkam lut ïa ki árphew sáw baroh shisien pyndonkam. Um ju pyndonkam ruh palat ïa kawei ka bniat na kawei kawei ka liang ka tyngam shisien pyndonkam. Ynda kine kiba u pyndonkam ki la lut u ktha sa da kiba kham nadien bad kumta ter ter haduh ba kin da lut baroh árphew sáw tylli. Ka jinglut ki bniat jong u ka suki katta katta ba baroh ki árphew sáw ki neh baroh shi jingim.

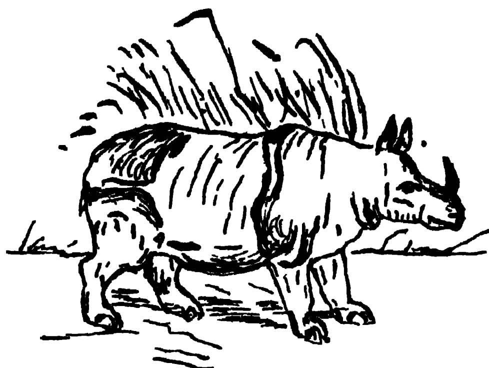
Ha ki jaka shit, ki hati khláw ki ju sngewtynnat ban sum. Lada ym don wah kaba heh ki shna nan hi da kaba den ïa ka wah duit ha ka jaka khim.

U hati u long u jingtháw uba jemnud shibún eh. Wat i khúnlung i lah ban ïalehkái bad u. Hynrei haba u khie dom ka long kaba ma bad shyrkhei. U kynmáw dngong ïa kiei kiei baroh. Kawei ka rukom ba u hati u ju siew kylliang ka long da kaba u pashait um da u luta ba u la pyndap um lypa. Ki hati khláw pat ki shu wan ban pynjulor bad ïing bad sem, bad [illegible] bad mrád.

18.—U RHINOCEROS

Ka ri Assam ka páw[illegible] ba la don ha la khláw jong ka ïa une u mrád ba ki khot u *rhinoceros* (kynnoh rai-no-se-ros). Ngim shem

shuh ïa une u jait mrád ha kiwei kiwei pat ki khláw ka pyrthei lait noh tang ha Africa.

U long u mrád uba heh lajan kat u hati. Ka dur jong u ka i ma namar u don kawei ka reng kaba heh bad ba jrong kat shi pruh ïne kaba mih na ka khmut jong u. Don katto katne ki jait rhinoceros kiba mih sa kawei ka reng na shyllangmat. Ki kjat jong u ki long kiba heh bad u don lái tylli ki tyrsim khnap syrïem kum ki khnap masi; tang ba u don ki poh-jat kiba rben ha kiba u kyrshan ïa lade. Ïa ka met jong u la tap da ka snieh kaba jwat bad rben. Kam jlih beit kum ka snieh masi hynrei ka khylliap syrtap hangne hangtai.

U rhinoceros, la u heh ruh, um ju dom thala. Ðei tang ha ka por ba u mynsáw ba u dom riang. Haba u beh ïa u briew ne u mrád, u mareh da dem ïa ka khlieh bad haba u la poi hajan bha u

shu kyndang napoh shalor. Lada shah beh ha une u mrád, kaba bha eh ka long ban kiew halor dieng.

U rhinoceros u sngewtynnat ban kyrsum ktieh ïa lade? Balei? Ki khñiang kiba rit ki shait rung ha ki syrtap dohjem jong u. Kumta lada u kyrsum ïa lade da ka ktieh kine ki khñiang ki kham shitom ban pynshitom ïa u. Kine ki dohjem ki don ha u ryndang, ki tyrpeng bad haneng khohwah.

Kine ki mrád ki im lang shi kynhún. Ki pynkhuid ïa ka jaka kaba heh hapoh khláw da kaba ki ñiom ïa ki dieng bad ki ieh pat katto katne ban kah syrngiew ïa ki haba shit ka sngi.

Ngi lah ban ïohi ïa kine ki mrád ha 'láw kyntang Kaziranga ha Nowgong District.

19.—U DIENGKHIED

Ngi ju shem ïa une u mrád ha ki khláw ri Khasi jong ngi. U wan na ka ïing ki khnái. U tih shapoh khyndew bad u tháw la ka krem. Hangta u shait thiah baroh shi tlang.

Ïa ka met u diengkhied la sop da ki kynja shiah ba long kum ki khnam. Ïa kine u pyndonkam ha kaba ïa da ïa lade na ki nongshun. Don ár jait kine ki khnam ha ka met u diengkhied. Kito ki bym don bih ki don ha ki tyrpeng bad ki kjat; kito pat kiba don bih ki don ha ka met jong u. Um ju kham pyndonkam thala ïa kine ki khnam; hynrei lada pyndom ïa

u, u pynieng beit ïa ki bad u lah ruh ban siat. Lada kine ki khnam ki dei ïa u mrád ne u briew, ki pynshitom shibún ïa u, ki pynpang bad ki lah ruh ban pyniap ïa u.

Kine ki khnam ki jrong haduh kumba shi pruh ne bad ki thoh lieh thoh ïong. U tdong u diengkhied u pynmih ka jingsawa kaba phér haba u kynthér ïa u haba u dom.

Ki Red Indian ki ju tháw shibún kiei kiei da kine ki khnam u diengkhied. Ïa u tdong ba jem jong u ki tháw ïa ki kynja shang ne ïa ki jingpynitynnat ïa ka ïing ka sem.

Ka jingbám u diengkhied ka long da ki snep bad sla dieng ha ki trai jong ki dieng kiba u u shong.

20.—KI DÁW JINGPANG

Ngi tip baroh ba ïa ki jingpang la tháw da ki khñiang jingpang ba lah ban don ha ka lyer, ha ka um ne ha ki jingbám jingdih jong ngi. Ki jingïohrung jong ki shapoh ka met u briew ka

pynpang ïa u. Ïa kine ngi khot ki dáw jan jong ka jingpang. Kiwei pat ki daw jan jong ka jingpang ki lah ban long ruh ki jingmong ne jingmynsáw bad ka bih. Ïa ka bih, u briew u lah ban dih hi da lade ne ki bynta ka met jong u ki kylla bih na kano ma ka daw.

Pynban tang ka jingïohrung ki khñiang jingpang kam biang satia ban pynpang ïa u briew. Ha ka snám u briew don shibún bah ki pulit snám kiba ap phira ïa ka met jong u. Lada kine ki nongshun khñiang jingpang ki rung shapoh ka met, kine ki pulit ki ïalehthma pyrshah ïa ki. Ka met ha kaba bún kine ki pulit — kata, ka met kaba khlaiñ ba shait bha ka lah ban pynduh noh ïa kine ki nongshun shuwa ba kin trei la ki kam ka jingpynjot.

Ngi lah, namarkata, ban ïohi ba don ki dáw jngái kiba pynlong ïa ki met jong ngi kiba tlot kiba ki khñiang jingpang ki lah ban trei donbor Kine ki long—

A. **Ka jinghiar pateng** — ki jingpang, kum ka jingpang awria bad kiwei kiwei, ki long kiba lah ban hiar pateng na ki kmie ki kpa sha ki khún.

B. **Kiba ngi ïoh hi hadien ba la kha** — Ïa kine ngi lah ban bynta kumne :—

(i) **Ka rta** — Don ki jingpang kum u 'ñiangsyiar bad 'ñiangkhar kiba ngi ïoh tang haba ngi dang khynnah bad ngim ju ïoh shuh ynda ngi la rangbah ne tymmen. Ki jingpang kum ka *highblood pressure* pat ngi ïoh tang ynda ngi la kham ïaw ha ka **rta**.

(ii) **Ka jinglong kynthei shynrang** — Don ki jingpang kiba kem than tang ïa ki kynthei. Ka jingpang kum ka *diabetes* (ka pang bún shini) ka kem eh tang ïa ki shynrang ba la ïaw.

(iii) **Ka jinglong ka bneng bad ka jaka ba ngi shong** — Ka bneng ba shu khriat lynter ka ái lád ïa ki khñiang jingpang, jyrhoh bad sahiaw ban trei kam bha. Ki jaka pat kiba shit ki pynmih ïa ki jingpang jaka ri shit.

(iv) **Ki kam ba ngi trei** — Ki briew ba trei kum ha ki pár dewiong ne ha ki jaka saiñ ïit ne ha ki karkhana trei kynphád ki kloi eh ban ïoh ïa ka jingpang ba ktah ïa ki tor.

(v) **Ka rukom im jong ngi** — Ka jingdih kiad kyrni ka pynsngaid tlot ïa u briew. Ka pynstang ïa ki snier bad ka ái lád ïa ka pang cancer ban roi. Ka jingbám sih jong ngi ruh ka pyntlot ïa ka met.

Ka jingshong khapngiah ha i kamra rit bym lait lyer bha ka pyntlot ïa ki tor jong ngi.

21.—KUMNO KI JINGPANG KI SAPHRIANG BAD KUMNO BAN ÏA DA NA KI

Ka jingpang ka saphriang na kiei kiei kiba mih na u nongpang. Kine ki bit sha kiwei pat :—

(i) da kaba ïa khleh bad u nongpang — kum u 'ñiangthylliew, khaid bad kiwei kiwei;

(ii) da kaba ring mynsiem ïa ka lyer kaba don ki khñiang jingpang — kum ka diptheria;

(iii) da kaba ring mynsiem ïa ka jynháw kaba don ki symboh um kiba rit kaba mih na ka shyntur ne khmut u nongpang ïa kaba la pynsaphriang ha ka lyer haba kren, jyrhoh, synriah — kum ka consumption;

(iv) lyngba ka um, jingbám bad ka dud— kum ka iapthem (*cholera*), typhoid;

(v) lyngba ki mrád — kum ka khieshoh rih, ïapkhlam;

(vi) lyngba ki briew kiba kit ïa ki jingpang ha ki hi khlem da pyni dak eiei ba ki pang na kita ki jingpang hynrei ki lah ban pynbit ïa kiwei na kiei kiei kiba mih shabar na ka met jong ki kum ki doctor, ki nurse, kiba shongskul doctor.

(vii) lyngba ki mrád kiba kit ïa ki khñiang jingpang ha ki thapniang bad ki kjat jong ki— kum u 'kaiñ-ing.

Kumno ban ïa da ïa ka jingsaphriang ki jingpang ïabit — Haba kren kyllum ka kam kaba nyngkong ba ngi dei ban leh ban ïa da ïa ka jingsaphriang ki jingpang ka long ban leit pyntip sha ki briew sorkar kiba dei khmih ïa ka jingkoit jingkhiah u paidbah, kum u Health Officer, Sanitary Inspector, Civil Surgeon. Ha nongkyndong dei ban pyntip ha ki Syiem, Sordar ne Rangbah shnong ki ban sa pyntip ïa kata sha ki Sorkar.

Pynkyrpang ïa u nongpang da kaba buh ïa u ha ka kamra thiah pang ne leit buh sha hospital.

Ïa ki katto katne ki jait jingpang kum u 'ñiangthylliew, 'ñiangkhar, ïapkhlam, dei ban buh púd ïa kino kino kiba ïa khleh bad u nongpang ban ym ïa khleh bad kiwei pat.

Dei ban phah tika ne inject.

Ïa ka kamra thiah pang dei ban kynshait ne pyoh dawai pynïap khñiang shuwa ba yn pyndonkam pat ïa ka da kiba koit ba khiah. Ïa ka jingthiah jingdem u nongpang dei ban sait da pyndonkam ïa ki dawai pynïap khñiang ne thád ha ka sngi. Ïa ka jakhlia jakhlaid jong u dei ban thang ne tep.

U nongpang um dei ban ïa khleh bad kiwei pat kat bym pat lait ïa, kata haduh ba ka bih pynbit pang ïa kiwei kam don shuh ha u.

22.—KA JINGPANG T.B. NE CONSUMPTION

Ka jingïashong khapngiah ha ki ïing, ka jingduna ki lynti lyer ba ka lyer kan rung kan mih na ki ïing ba ngi shong, ka jingduna sngi, ka jingbymbiang bám, ki jait jingbám bym tei ïa ka met, ka jingïoh ïa ki jingpang kiba ktah ïa ki kor ki bor ring ne pynhiar mynsiem, kum u 'ñiangpyrsit, jyrhoh kru kru ha ka liang ki khynnah bad ka pneumonia ha ka liang ki rangbah ki long ki dáw kiba lah eh ban pynïoh ïa kane ka jingpang.

Ka dak ki shin kane ka jingpang—Ka jyrhoh sah snem, ka jyrhoh snám, ka jingring sdot ka met, ka khieshoh hadien shiteng sngi

bad janmiet, ka jingsyep ki lynghoh kti bad poh'jat ki long ki dak kane ka jingpang.

Ki khñiang kane ka jingpang ki mih na ka met u briew ryngkat bad ka kyrkhah. Haba ka kyrkhah ka la tyrkhong, ïa ki la kit da ka lyer. Ki lah ban im slem slem hapoh ka kyrkhah. Ïa kane ka jingpang la pynsaphriang da kaba ring mynsiem ïa ka lyer kaba don ki khñiang kane ka jingpang ne da ka jingbiah phongrai ïa ki khñiang kane ka jingpang ha ka bám ka dih da ki 'kaiñ-ïing.

Kiba ha ïing ha sem kiba ïoh ia kane ka jingpang ki biah phongrai ha kiba rit da kaba doh. Ka jingïakhleh ki khynnah para khynnah bad ka jingmlien ki khynnah ban kbum kat kaba ïoh hapoh shyntur haba ïalehkái ka lah ban pynïoh ïa kane ka jingpang.

Don ár bynta ha kaba ïa da na kane ka jingpang. Ka bynta kaba nyngkong ka ïa dei ïa kiei kiei ba ngi hi ngi dei ban phikir ban leh bad ka bynta kaba ár ka long kaba pynjari ïa kiei kiei ba u paid nongshongshnong u dei ban leh.

Kiei kiei kiba ngi hi ngi dei ban phikir ban leh — Ïa u nongpang dei ban buh kyrpang ha ka kamra kaba kylluid, khuid, dei sngi bad ïoh lyer bha. U nongpang um dei ban biah katba lap. Hikai ïa u ban biah ha i khiew ne jingdiang ba la tap bha bad ba don um dawai pyniap khñiang. Um dei ban doh ïa ki khynnah. Ïa ka kamra ba thiah u nongpang lem bad ki jingbuh jingsat ha ka, dei ban kynshait ne pyoh dawai pynïap

khñiang shuwa ban pyndonkam pat ïa ka. Ïa ki bym donkam eh thang noh bad ïa ki bym long sait thád ha ka sngi.

Kiei kiei kiba u paidbah nongshongshnong u dei ban leh — Pynbna paidbah ba kane ka jingpang ka long kaba lah ban ïa da bad pynkoit. Pynshlur ïa ki nongshongshnong ban pyntip sha ki briew sorkar kiba dei khmih ïa ka jingkoit jingkhiah u paidbah haba don ba pang bad leit buh ïa ki sha ki hospital ba la shna khnang ban sumar ïa kiba pang na kane ka jingpang. Hikai ïa ki briew ban shna ki ïing kiba ïoh lyer bad jingshai kaba biang. Ka jingbiah ne kyrkhah khlem akor kiba leit ba wan, ha ki rel ne motor dei ban khang da ka aiñ. Pynphriang ïa ki lád kumno ban ïa da na kane ka jingpang da ki kot lyngkdop.

23.—KA IAPTHEM

(*Cholera*)

Ki dak kane ka jingpang ki long ka prie, ka pynhiar da ka um kaba i kum ka um sait kháw. Ka por ba kane ka jingpang ka shait kem ka dei shiteng synñia. Nyngkong mih shuwa ka jingbám bym lah tylliat, ka met ka tyrkhong bad búd sa ka tyrsaiñ ka kpoh bad ki kjat. Ka um pynjhieh ruh ka set.

Ïa kane ka jingpang la pynphriang lyngba ka um bad jingbám. Nyngkong eh, la pynphriang ha ka um dih um bám, um sait um khlieng.

Ki wah ruh — khamtam sha ri thor — ki long ka lád ban pynphriang ïa kane ka jingpang. Lada ïapthem ha kano kano ka shnong kaba don harud wah, ka jingkhlemakor ki nongshongshnong ha kaba theh ïa ka jakhlia jakhlaid u nongpang shapoh wah ka lah eh ban pynphriang ïa kane ka jingpang sha kiwei pat ki shnong.

La pynphriang ruh ïa kane ka jingpang lyngba ka dud bad ka jingbam. Ka dud ka ïarap ba ki khñiang jingpang kin roi kin san. Ki jingbám ba die ha ki dukan ki bym don ki jingbuh kiba biang ban ïa da na ka jingbiah phongrai ki skaiñ, ki lah eh ban pynphriang ïa kane ka jingpang, kum ki dukan die jalbi, mithai bad kiwei.

Ka jingïakyrsum bad u nongpang khlem da sumar bha ïa ka thet ka sait hadien ba la ktah ïa u bad ïa ki jaiñ ki nep jong u, ka lah eh ban pynïoh ïa kane ka jingpang.

Ki lynti ki syngkien, kum ki lynti rel; lynti jhád bad surok motor ki long ki lád ban pynphriang ïa kane ka jingpang. Lah ban don napdeng ki nongleit nongwan da ki rel, ki jhád ne motor kiba kit ïa kane ka jingpang bad ki lah bán long ka dáw ka jingsaphriang ka jingpang sha ki jaka ba ki poi.

Kumno ban ïa da na kane ka jingpang—

Hába don mano mano ba pang hapoh shnong ngi dei ban sumar ïa lade da kaba kiar na kaba bám ïa ki jingbám kiba pynshitom kpoh. Lada eh kpoh ne pynhiar kpoh, wád dawai shisyndon. Kiar na kaba dih dawai pynhiar kpoh. Ïa ka

um dih um bám, um sait um khlieng pyndonkam tang da ka um kaba la shet pynthnam bha lane ba la wieh da u Potash Permanganate shuwa ban pyndonkam. Kiar na kaba dih lemonade ne um soda ba die ha ïew. Shah sam dawai ïa lade.

Nalor kaba phikir ban ïa da shimet shimet na kaba ïoh ïa kane ka jingpang, donkam ruh ban leh ia kiei kiei ki ban long ka jingïada ïa uba bún. Kita ki long:—

(a) Kaba wieh dawai pyniap khñiang ïa ki pung ne kor um dih um bám bad ki nan.

(b) Leit buh ïa u nongpang sha ki jaka sumar pang ba la pynkyrpang.

(k) Ïa ka jakhlia jakhlaid u nongpang kum ka um pynjhieh, ka jingleit khyndew, ka prie, dei ban buh ha ki khiew ba la theh phenyle bad tep ïa ka jngái na ki jaka ba ïoh umdih umbám. Ne, kham bha ban khleh lang ïa ka bad u ñiut ot kurat bad sa thang mar kumta. Wat ái lád ïa ki skaiñ ban dem ha ka jakhlia u nongpang bad pyrshang pynïap lut ïa ki.

(d) Ïa ki jaiñ ki nep u nongpang shet ha ka um thnam lane wieh ha ka um ba la khleh dawai, kumba shi kynta ne. Thád ha ka sngi ïa ki bym long sait.

(e) Ki nongsumar pang ki dei ban phikir ban shet bad sait ïa la ki kti da ka um ba la khleh dawai pyniap khñiang.

(g) Theh phenyle ïa ki nala shakiar ïing bad ïa ka paikhana.

(ng) Kynshait ne pyoh tdem dawai pyniap khñiang ïa ka kamra ba thiah uba pang ynda u la koit ne iap.

(h) Baroh ha shnong dei ban shah sam dawai.

24.—KA SUHOT
(*Dysentery*)

Kane ka jingpang ka ktah ïa ki snier. Ki khñiang jingpang ki don ha ki prúm ha ki snier. Ka kpoh ka suh bad ka kham jur haba leit khyndew. Haba ka jingpang ka la kham jur, ka snám bad kaba lam khleiñ ka mih ryngkat bad ka jingleit khyndew. Lah ban leit khyndew haduh 20-30 sien shi sngi ne tang 3-4 sien.

Ka jingkhlemakor jong kito kiba ïoh ïa kane ka jingpang khamtam ha nongkyndong ka long ka dáw ba kongsan kaba pynsaphriang ïa kane ka jingpang. Ha nongkyndong ki leit rúd sha lum. Ynda slap ïa ka jakhlia la kit sha ki wah bad sha ki pung um dih. Ha kane ka rukom la pynjakhlia ne pynsniew ïa ka um bám um dih. Kaba lah eh ban pynsaphriang ïa kane ka jingpang ka long da kaba dih ïa ka um ba la pynsniew da ka jingleit khyndew kaba don kine ki khñiang jingpang.

Kumta ngi ïohi ba ka lád kaba pynsaphriang ïa kane ka jingpang ka long na ka jingleit khyndew u nongpang lyngba ki um bám um dih. Nalor nangta ki skaiñ kiba dem ha ka jingleit khyndew u nongpang ruh ki pynsaphriang ïa

kane ka jingpang da kaba kit ïa ki khñiang jingpang sha ki jingbám jingdih.

Ban ïa da ïa ka jingsaphriang kane ka jingpang dei ban sumar bha ïa ka jingleit khyndew u nongpang. Buh ha ki khiew ba la tap bha kiba don dawai pyniap khñiang bad thang ïa ka.

Shet ïa ka um bám um dih um sait um khlieng. Kiba sumar ïa u nongdang ki dei ban thet bha shuwa ban bám. Ïa ka kamra ba thiah u nongpang kynshait ne pyoh tdem dawai ynda u la koit ne iap.

U nongpang u dei bad sumar bha ïa lade ïa ka rukom bám. Kino kino ki jingbám bym lah tylliat dei ban kiar hadien ba u nongpang u la koit. Ki jait jhur ba don ksai ym dei ban bám. Kiar na kaba bám soh, khamtam ki soh im ne soh pyut. Bám da u kháw rim uba la shop bha.

25.—KA TYPHOID

Kane ka jingpang ka shait khie eh ha ki 'náï shit. Kiba dang khie dang san ki shait ïoh eh ïa ka. Kiba dih ba bám bad kiba shait bám doh ki kham ïoh ïa ka.

Ki khñiang kane ka jingpang ki long na kajuh ka ïing bad ki khñiang ka jingpang iapthem.

Kane ka jingpang ruh ka ktah ïa ki snier. Kumta ka um pynjhieh bad ka eit ki long ki dáw kiba kongsan ban pynbit pang ïa kiwei. La kit ïa ki khñiang kane ka jingpang da ka um.

Ban ïa da ïa lade na kaba ïoh ïa kane ka jingpang dei ban phikir ba ka kpoh kan lait bha. Pyndonkam da ka um kaba la shet na ka bynta ka um dih um bám bad ka um sait um khlieng. Ïa da ïa ki jingbám baroh na ki skaiñ. Thet bha ïa la ki kti da ka um khleh dawai hadien ba la sumar ïa u nongpang.

Ban ïa da pat na ka jingsaphriang kane ka jingpang leh ïa kijuh kiei kiei ba la ong ban leh haba ïapthem.

26.—KA ÏAPKHLAM

(*Plague*)

Kane ka jingpang haba ka khie, ka khie shisien khie ka da sár bún phew bún spah ki mynsiem lada ym lah ïa da na ka. Kiba ïoh ïa kane ka jingpang bún ki ïap.

Haba ïoh ïa kane ka jingpang at jalyngkhiang ka met, khamtam ha tohtit, ryndang bad shyrkait. Ka khieshoh ka jur bad syep de artat.

La pynphriang ïa kane ka jingpang na ka khnái sha ka para khnái bad nangta sha u briew da ka jingdait u thyllah khnái uba kit ïa ki khñiang kane ka jingpang ha u. Ka khnái kaba ïoh ïa kane ka jingpang ka iap bad boi ki thyllah ha ka met jong ka kiba da kjit ïa ka snám ba kit khñiang jingpang. Kine ki thyllah ki leit dait sa ïa kiwei ki khnái ban nang pynphriang shuh shuh ïa ka jingpang. Haba u thyllah u dait, u eit bad u prie ha ka sniehdoh, da ïohsngew ba u leh

kumta. Kane ka pynkwah trud ïa kata ka bynta bad lada don jingmong eiei ha ka sniehdoh, ki khñiang jingpang ki rung sha ka snám nangta.

Haba kane ka jingpang ka ktah ïa ki tor, la pynphriang ïa ka lyngba ka kyrkhah U briew u ïoh pang da kaba ring mynsiem ïa ka lyer kaba don ki khñiang jingpang.

Ban ïa da ïa ka jingsaphriang kane ka jingpang dei nyngkong eh ban pynïap lut ïa ki khnái. Ïa kane lah ban leh da kaba ái bih, riam da ki jingriam khnái ne ri da ka miaw.

Ki jaka buh kba buh kháw, ki thliew ki syar ha kyndong ïing bad ki jaka theh ñiut ki long kiba ki khnái ki juh eh ban shong skum. Dei namarkata, ban shna paka ïa ki thiar buh kba. Set bha ïa ki thliew khnái bad pynkhuid barobor ïa ki jaka theh ñiut

Ka khnái ka ïap haba ka ïoh pang khlam bad ki thyllah khnái ki boi ha ka met jong ka. Haba lap ïa kano kano ka khnái ïap dei ban thang shisyndon.

Nalor nangta dei ban shah sam dawai. Ki briew barobor ki ju phet ïap na shnong haba don kum kane ka jingpang. Ym bit ban shah ïa ki ban phet kumta khlem da shah sam dawai shuwa.

Ïa ki jaiñ ki nep ki tiar ki tar ba pyndonkam u nongpang dei ban wieh dawai pynïap khñiang ne thád ha ka sngi. Ïa ka jakhlia jong u nongpang dei ban thang.

Na ki ïing ha kiba kane ka jingpang ka la ïoh rung dei ban phet noh bad dei ban pynkhuid bha ïa ki da kaba kynshait dawai khnang ban pynïap ïa ki thyllah khnái kiba lah ban dang don hangta shuwa ban leit shong pat.

Ïa kiba ïa khleh bad u nongpang dei ban pynkyrpang ïa ki na kiwei pat haduh ban da lait ïa.

27.—KI JAIT KHÏESHOH BA BTHEÏ PYRTHÏEW HA KA SNIEH DOH

Ki don lái jait kum kine ki jingpang — u 'ñiangthylliew, u 'ñiangkhar bad u 'ñiangpyrsit.

U 'ñiangthylliew — U kham khie ha ka por shit ryngkhiang. Haba ïoh 'ñiangthylliew ka jingshit ka jur, ktha ka met ka phád, king ka khlieh bad prie de. Hadien kumba lái sngi ne ka jingshit ka jah bad sa pyrthiew ha ka shyllangmat bad shadem nangta sa ha ka khmat, ryndang, ka met ka phád bad khatduh eh ha ki kti ki kjat.

Kine ki pyrthiew ki syriem ïa ka jingdait skaiñ ne pyrshen. Kine ki pyrshen ki pun ksuit hadien katto katne sngi bad ynda ki la tyrkhong ki sa long sarew bad ki háb. Ki pyrthiew ne pyrshen ki them na khlieh. Kane ka jingthem ka pynsohbruh ïa u briew ynda u koit.

Ki khñiang jingpang ki mih na ka met lyngba ka jynháw kaba mih haba kren, synriah bad pynhiar mynsiem bad na ki sarew prúm kiba

háb haba ki la tyrkhong. Dei ha ka por ba háb sarew ba ka long kaba ma eh ban ïa khleh bad u nongpang.

Ban ïa da na kane ka jingpang dei ban pynkyrpang shisyndon ïa u nongpang. Buh ïa kito kiba ïa khleh bad u nongpang ban ym ïa khleh bad kiwei pat haduh ynda lait ïa. Shah tika ïa lade bad kiwei ruh ki dei ban tika. Haba uba ïoh 'ñiangthylliew u ïap dei ban sumar bha haba thang ne tep. Ïa ka met ïap dei ban spaiñ da ki jaiñ ba la wieh dawai bad thang ne tep shisyndon ïa ki nep ki tung, ki jaiñkup jaiñphong tháḍha ka sngi bún sngi ne wieh ïa ki ha ka um ba la khleh dawai. Ïa ka ïing bad ki jingbuh jingsat kiba ha ka, dei ban pyoh tdem dawai.

U 'ñiangkhar — Ki khúnlung bad khynnah ki kham ïoh ïa une. U kham sting shibún ban ïa u 'ñiangthylliew. U páw kham bún ha ka met ka phád shadien, bad sha khmat; ha ki kti ki kjat um da bún. Haba dang sdang kem pang ïoh jingshit, suhjér, suhkhriat bad ktha ka met ka phád. Hadien katto katne sngi mih sa ki pyrthiew ne pyrshen pun ksuit kiba ynda la tyrkhong ki long sarew bad ki sa háb. Kine ki pyrshen kim them na khlieh kumba them ki pyrshen 'ñiangthylliew.

Ka rukom ba kane ka jingpang ka saphriang ka long ha kajuh ka rukom ba saphriang u 'ñiangthylliew. Yn ïa da ïa ka jingsaphriang u 'ñiangkhar ha kajuh ka rukom. Ka tika kam ïa da eiei na kaba ïoh 'ñiangkhar.

U 'ñiangpyrsit — Ki khynnah kiba hapoh san snem ki kham ïoh ïa kane ka jingpang bad ka jingïap .ka kham jur ha ki khynnah shynrang ban ïa ha ki khynnah kynthei bad ka kham jur ruh hapdeng ki khynnah kiba hapoh ár snem. Kiba kham bún kiba ïap dei na ki ïing kiba duk kiba shong khapngiah.

Haba dang shu sdang kem pang ïoh jingshit bad suhkhriat, mih eitmut eitmat bad jyrhoh de artat. Ki khmat ki sáw bad haba jyrhoh u pdot u at u sieb.

Kumba sáw sngi ne, páw sa ki pyrshen kiba kumba dait skaiñ, nyngkong ha shyllangmat, khmat, ryndang bad sha ka met baroh kawei. Ka jingshit ka jur haba sdang mih pyrthiew. Kine ki pyrshen kim pun ksuit.

Kiba ïoh ïa kane ka jingpang ki ïap namar ba ka tháw sa kiwei pat ki jingpang ha bym lah sumar kum ka suhot, jyrhoh bad jingpangtor.

Haba kem pang dei ban leit wád doctor. Pynkyrpang ïa u nongpang haba sumar ïa u ha ïing. Ai ïa u shibún ki kynja jingdih kum ka umsoh, um barley. Lada uba pang u pisa ñiad um da ka um syaid ba khleh dawai. U nongpang um lah shah ïa ka jingshai; kham pyndum namarkata ïa ka kamra ba u thiah. Kynmáw haba sumar ïa uba pang ban wád ïa ka jingbthah u doctor.

28.—KA KHIESHOH RIH

(*Malaria*)

Ka malaria ka long ka jingpang kaba la don naduh hyndai, hynrei dang shen ba la shem kumno kane ka jingpang ka bit na u briew sha u briew. Ha ka snem 1880, uwei u scientist uba na France u la lah ban pyni ba ki khñiang jingpang ki don ha ka snám uba ïoh malaria. Hadien pat, ha ka snem 1894, u Sir Patrick Manson bad u Sir Ronald Ross ki lah ban pyni ba kijuh ki khñiang jingpang kiba don ha uba pang malaria ki don ruh ha ka snám ki jait pyrjong kiba ki khot anopheles. U pyrjong shynrang um lah ban pynmih khieshoh haba u dait. Dei tang ka pyrjong kynthei kaba lah ban pynmih jingpang. Kumta u briew u ïoh pang malaria da ka jingdait u pyrjong uba kit khñiang jingpang malaria.

Haba kem pang malaria u briew u suhjér bad u khynñiuh; hynrei haba twád pat u don jingshit palat ïa kaba u dei ban don. Kane ka neh hapdeng shi powa kynta haduh ár kynta.

Ynda sangeh ka khynñiuh, ktha ka met ka phád, ki kti ki kjat. Ka jingshit ka nang kiew bad king ka khlieh. Kane ka neh hapdeng lái bad sáw kynta.

Nangta pat, mih syep — teng teng kumba theh na ka ktang bad ka jingshit ka hiar. Kane ka neh hapdeng shi kynta bad ár kynta.

Ha kitei ki lái kyrdan ka páw ka jingtrei ka malaria haba ka kem ïa u briew. Ka khieshoh ka lah ban khie man ka sngi lane púd sngi.

U pyrjong haba u dait ïa uba pang malaria u kjit ïa ka snám ba don khñiang malaria bad ynda leit dait ïa u briew uba koit u sam kumba sam dawai ia kata ka snám ha ka snám u briew. Ki khñiang jingpang ki rung ha ki ksah snám kiba sáw (*red blood corpuscles*) kiba pér ha ka snám bad ki im bad kharoi hangta wat la ki ksah snám kiba lieh (*white blood corpuscles*) ki pyrshang ban pynduh ïa ki. Katba ki nang bún ki khñiang malaria, ki ksah snám kiba sáw ruh ki nang heh nang heh. Bad haba ym ngiam jaka shuh ki bthei bad kane ka jingbthei ka pynmih khieshoh.

Ka dawai kaba ïa dei eh ïa kane ka jingpang ka dei ka *quinine*. Ka *quinine* ka long ka dawai ba la shem la slem na ka bynta ka khieshoh rih. La dang shem shuh shuh mynta sa kiwei pat ki dawai kum u paludrine, mepacrine bad quinoquin. Dih ïa ki kat kum ka jingbthah u doctor.

Ban ïa da na kane ka jingpang ngi dei ban kynmáw ba dei u 'kain pyrjong uba kit bad biah phongrai ïa kane ka jingpang.

1. Nyngkong eh ngi dei ban ïaleh thma bad u ban pynduh jait ïa u:—

(a) *Da kaba pynduh ïa ki jaka ba u ïoh lád ban kha pylleng* — U 'kaiñ pyrjong u juh ban kha

pylleng ha ki jaka ba lang um bad hapoh ki ñuit ki phlang kiba don hapoh um. Weng namarkata ïa ki tin jot bad bilor pait kiba lah ban lang um haba slap. Pom ïa ki khláw ba shajan ïing namar kane ka ïarap ban pynrkhiang ïa ki jaka ba shong sngem. Ki nalá um ki dei ban long kiba la shna bha bad kiba tuid um shar shar. Pyndap ïa ki thliew ki syar kiba lah ban lang um. Ïa ki pipa ne tub buh um dei ban tap bha. Ïa ki ñiut ki ñier, ki phlang ki kynbat kiba long ha ki pung bad ki nan dei ban pynkhuid barobor. Ïa ki nan ne pung theh da ka umphniang sharak. Ka lyngied umphniang sharak ka pér ha sla um bad ka pynïap ïa ki 'kaiñ pyrjong haba ki dang long pylleng, ksaiñ ne 'ñianglong. Ban theh umphniang sharak ha ki pung um dih kam long kaba bit namar yn ym lah pyndonkam shuh ïa kata ka um. Namarkata lah ban wieh da u Paris Green. U Paris Green u dei u dawai bih. Ïa ka um ba la wieh da u lah ban pyndonkam tang ha kaba sait ba khlieng. Ri dohkha ha ki nan kum ki kha koi, kha elisa. Ki dohkha ki bám lut ïa ki pylleng, ksaiñ bad 'ñianglong. Ki jakoid ruh ki bám ïa ki.

(*b*) *Da kaba pynïap ïa ki 'kaiñ pyrjong*—Ïa kane lah ban leh da kaba shu tháb da ka kti, kynshait dawai, pyoh tdem dawai bad pom ïa ki khláw.

2. Ïa da ïa lade na kaba shah dait skaiñ. U skaiñ u rieh mynsngi mynsngi ha ki kyndong ïing bad jaka kiba dum bad u mih pat mynmiet

mynmiet. U pynshitom shibún ha ka por miet. Kyllán dawai ïa ki kti ki kjat bad thiah barobor hapoh ka musari ka bym lait shuh u skaiñ ban rung. Khmih ïoh don skaiñ ba la ïoh rung lypa hapoh musari shuwa ban thiah.

Don kiba shna ïa la ki ïing ki da kér járnar ïa ki jingkhang, jingkhang ïit bad ïa ki thliew lait lyer baroh ban ïa da ba un ym ïoh rung u skaiñ. Ka long kaba bha lada lah.

3. Dih dawai ne shah inject.

4 Ïaleh ban pynbha ïa ka jingkhuid ka shnong.

5. Pom ïa ki khláw ki btap kiba sha rúdnong, bad ïa ki siej ki shken kiba hapoh shnong. Ki long ki jaka shong jaka sah skaiñ.

29.—KI JINGPANG HA KA SNIEH DOH

U 'ñiangdait, u 'ñiangdkhiat — Kine ki long ki jingpang ïabit ba la pynmih da u khñiang uba shong ha ka sniehdoh. Lah ban ïohi ïa u da ki khmat. Dei ka khñiang kynthei kaba tháw jingpang. Ka khlong thliew ha ka sniehdoh bad ka kha pylleng artat hangta. Ita i bynta ka snieh doh ha iba ka kha pylleng i phlér bad dait. Ka jingdait ka pynbuid kti ban trúd bad ha kane ka rukom u búr sha kiwei pat ki bynta jong ka met. Ki bynta ka met ba u 'ñiangdait ne dkhiat u mih ki long ha tyngkhap ki shympriah kti, ki pung kti, tymbuit, tohtit, sohjymbuin, sharum kpoh,

jaka leit pynjhieh bad shaphang jingshong. Um ju kham mih sha khmat.

U kháid — Kane ruh ka long kawei pat ka jingpang ba mih ha ka sniehdoh. Ka jaka ba u mih ka dei eh ha ryndang. Ïa u kháid uba jur ki ju ong u kháid hati, namar haba ïoh ïa une u jait kháid ka sniehdoh ka long syrïem ïa ka snieh hati. Lah ban ïoh ïa une na ka um ne na ka syrti khi.

Ka prúm — Haba don kano kano ka jingmong ha ka sniehdoh bad haba ym sumar bha lah ban tháw prúm. Khamtam kito kiba lynga-doh tang shu la mong, la prum. Ym tang katta, ka bsiat pat sa sha kiwei kiwei ki bynta met.

Ka jaka ba long prúm ka pun ksuid bad ka long sarew syriem kum ki snep ka dohkha.

Nalor kitei kiba la ong haneng u **tohjáw› pyrshen**. ka **thung** ki long ki jingpang ha ka snieh doh.

30.—KI JINGPANG BA KHAM SHAIT ÏOH KI KHYNNAH

Nalor u 'ñiangpyrsit bad u 'ñiangkhar ba ngi la pule ha ki lynnong kiba sha khmat don ruh sa kiwei pat ki jingpang kiba shait kem ïa ki khynnah kum ka diptheria, ka jyrhoh ksew (*whooping cough*) bad ka miang (*mumps*).

Ka diptheria — Kane ka jingpang ka kham kem ïa ki khynnah kiba hapdeng ár haduh khatár snem. Ka por ba ka saiñ ha ka met ka long naduh shisngi haduh phra sngi.

Haba kane ka jingpang ka kem, ïoh jingshit, eitsim, pang u pdot haba nguid, jyrhoh bad sop da kaba lieh thup thup ïa u dohdah bad ïa ka bynta u pdot hajan jong u.

Ki khñiang jingpang ki mih na ka met u briew na ka khmat bad na shyntur. Kumta ka jingdoh jingdait bad ka jingring mynsiem ïa ka jynháw ba don ki symboh um ba don khñiang jingpang kaba mih haba jyrhoh, synriah ne kren, ka pynphriang ïa kane ka jingpang. Ki tiar ba pyndonkam uba la kem pang, kum ka rumar, ki let, ki klat dih um ki lah ban pynphriang ïa kane ka jingpang lada pyndonkam ïa kijuh da kiwei. Ki nurse, ki doctor, kiba shong skul doctor, kiba ïa sumar ïa u nongpang bad wat u nongpang hi ha ka por ba la ñiew ïa u uba koit, ki long kiba kit bad pynphriang ïa ka jingpang.

Kane ka jingpang ka long kaba ïa bit katta katta hynrei ngi lah ban ïoh ïa ka tang haba ngi ïa khleh bad ïa shong marjan bad u nongpang. Ki khñiang jingpang ki ïap tat shu dei sngi dei lyer.

Ban ïa da na kane ka jingpang dei ban pynkyrpang shisyndon ïa u nongpang bad leit wád doctor kloi kloi nalor kaba leh ïa kiei kiei kiba dei ban leh ha kaba ïa da na ki jingpang ïabit. Kaba sam dawai ka long kaba donkam eh haba ïoh ïa kane ka jingpang bad baroh ki khynnah ha ïing ki dei ban shah sam dawai.

Jyrhoh ksew (*whooping cough*) — Kane ruh ka long ka jingpang kaba shait kem eh ïa ki khynnah. Haba ïoh ïa kane ka jingpang u

khynnah u jyrhoh kumba jyrhoh u ksew. Ka rukom ba kane ka jingpang ka saphriang ka long ha kajuh ka rukom kum ka diptheria. Kiei kiei kiba mih na ka khmut bad shyntur ki pynphriang ïa kane ka jingpang. Ki khynnah ki kloi eh ban ïabit. Dei ban sumar bha ïa u nongpang wat haba u i kumba u la koit. Ki jingbám kiba tei, dei ban ái ban khang na kaba ïoh ïa kiwei pat ki jingpang.

Ka miang (*mumps*) — Kane ka jingpang ka shait kem ïa ki khynnah, la kiba la san ruh ki lah ban ïoh ïa ka. Haba kane ka jingpang ka kem, ïoh jingshit, mih ummut ummat bad pang haba nguid namar rum shkor. Ki dohjem ba pynmih umbiah namar rum shkor ki at ki sieb bad dei namarkata ba ki khot atmiang ïa kane jingpang. Kane ka jingpang ka saphriang kumba saphriang ka jyrhoh ksew ne diptheria.

31.—KI BNIAT, KI KHMAT, KI SHKOR, U SHÑIUH BAD TYRSIM

Ki bniat — Ki bniat ki long ki atiar ba nyngkong ban ïarap ha kaba tylliat ïa ka jingbám. Haba ki bniat ki bha ngi lah ban ktha bha ïa ka jingbám. Ka jingbymsumar ïa ki bniat ka pynmih jingpang bniat. Ki dohbniat ki pun ksuit bad ki bniat ki sei. Ym lah ktha ïa ka jingbám kumba dei ban ktha. Haba nguid ïa ka ksuit dohbniat ka tháw jingpang ha ka 'nierbah. Don pat ba ki bniat ki shu bám khñiang shapoh. Kane ruh ka pynshitom shibún. Shisien ba la

ïoh pang bniat la donkam haduh ban da sei lut ïa ki ban thung da kiwei. Kaba háb buh da ki 'niat shu thung kam ïarap satia ha ka kam tylliat ïa ka jingbam. Ngi dei, namarkata, ban long kiba phikir ha kaba pynkhuid tista ïa ki man ka step bad hadien ba la bám, ba ki lykhit jingbám kin ym ïoh sah ha ki tyngkhap bniat. Haba ki sah, ki pyut bad tháw jingpang.

Ki khmat—Bún bún mynta kiba ïoh pang khmat. Ka jingshong ha ki ïing kiba jur tdem, ka jingshit ka sngi, u pui pui, ka jingbymbiang ka bám, kaba ïoh ïa ki jingpang kum u 'ñiangthylliew bad kiwei ka lah ban pynmih jingpang khmat. Hapdeng ki khynnah skul, ka jingpule kot than bad ka jingpule ha ka jingshai ka bym biang ka pynpang ïa ki khmat. Don pat kiba kwah ban deng ïit khmat haba ym donkam ban deng bad haba ki leh kumta ki pynsniew pynban ïa la ki khmat. Ngi dei ban sumar ïa la ki khmat da kaba sait barobor da ka um sngur kaba khuid bad bám ïa ki jingbam kiba tei ïa ka met. Ki khynnah skul ki dei ban sumar ban pule ha ka jingshai kaba biang bad ban pynshongthait ïa la ki khmat.

Ki shkor — U pui pui u rung hapoh ki shkor. Pynkhuid ïa ki na shabár bad na shapoh. Ban khlong eitkor da ki kynja nar kynja dieng ka long kaba mynsáw. Lada jia ba leit rung u khñiang ne kano kano ka jakhlia shapoh shkor shu pynjáw da ka umphniang ne glycerine bad haba kam jem leit beit sha u doctor.

U shñiuh — U shñiuh u long uba ngi dei ban sumar bha. Ka jingbymsumar ïa u ka ái lád ïa ki ksi ban boi. Kaba sum ba sait ïa u barobor ka pynduh ïa ki ksi bad kaba sád ba khyllong ka pynitynnat ïa u briew.

Ki tyrsim — Ki tyrsim kiba jrong ki ái lád ïa ki jakhlia ban sah ha tyngkhap jong ki. Ryngkat bad kine ki jakhlia ki khñiang jingpang ki lah ban don. Haba ngi bám jingbám da kiba kum kine ki kti ngi lah ban kem pang na ki khñiang jingpang kiba rung shapoh ka met bad ki jakhlia kiba don hapoh ki tyrsim kti. Dei ban ot lyngkot ïa ki la kumno kumno shisien ne ár sien shi taiew bad sait bha ïa ki shuwa ban bám.

32.—KA JINGKOIT JINGKHIAH BAD KIEI KIEI KIBA KER SAWDONG
(*Health and environment*)

Ha ka Kitáb kaba Ár, ngi la pule shaphang ki aiñ ka jingkoit jingkhiah; hynrei ngi dei ban kynmáw ruh, ba kiei kiei kiba kér sáwdong ha kaba u briew u shong ki ktah shibún ïa ka jingkoit jïngkhiah jong u. Kita kiba kér sáwdong ïa u briew ki long ka lyer, ka jingshai, ka sngi, ka um, ka jingbám, ka khyndew bad ka ïingshong.

Ka lyer kaba khuid ka long kaba donkam eh ïa ka jingkoit jingkhiah. Ki briew kiba shong ha ki jaka kiba khapngiah ne ha ki ïing kiba khapngiah ki bym don jaka ba biang ba ka lyer khuid kan ïoh rung ïoh mih ka jingkoit jingkhiah jong ki ka nurom. Ki briew kiba trei ha ki

karkhana ha kiba ïa ka lyer la pynjyrsieh da ki pui pui kiba mih na kito ki jait jingtrei ki lah ban ïoh bún rukom ki jingpang.

Ka jingshai bad ka sngi ki don ha ki ka bor ban pynkhuid bad pynïap ïa ki khñiang jingpang. Ki kjat sngi ki pynkhuid ïa ka lyer bad ïa ka um ha ki nan bad ki pung bad ki ïarap ban pynpyngngad ïa ka jingmut jingpyrkhat. Hadien ba la slap bún sngi, ka step nyngkong ba ngi ïoh pat ïa ka sngi ka ái jingkmen ïa ka mynsiem.

Ka um ka long kawei na kiei kiei kiba u briew u donkam ha ka jingim. Ngi ïoh um na u slap, na ki wah kiba tuid ha sla ka khyndew na ki pung, ki nan bad ki umpohliew. Ngim dei ban shu pyndonkam kulmar ïa kano kano ka um ba ngi lap namar ka lah ban long ba ïa ka la pynsniew da ki khñiang jingpang. Ngi lah ban kem pang haba dih ïa kata ka um. Kaba bha tam eh ban leh ïa ka um dih um bám bad um sait um khlieng ka long ban shet pynthnam ïa ka bad sa pynkhriat ha ki khiew kiba khuid bad ba la tap bha shuwa ban pyndonkam ïa ka.

Ka jingbám ba ngi bám ka dei ban long kaba tei, moromot bad kaba ái jingshit ïa ka met. Ngi dei ban nang ban jied ïa ki jait jingbám kiba ngin bám. Hynrei lada ki jaka ba ngi shong ki long kiba ngim lah ban ïoh mon ban jied ïa ki jingbám ka jingduna bám ka ktah ïa ka jingkoit jingkhiah.

Ki jaka kiba shong sngem, ki jaka ktieh bad yrsieh kim long kiba koit ba khiah. Ka lyer

kaba beh na kiba kum kine ki jaka ka long kaba sngem bad ban shong kum ha kita ki jaka lah ban ïoh pangmat ne kiwei kiwei pat ki jingpang.

Ki jaka ba la pyndap da ki synrum ka shnong kim long kiba koit ba khiah. Sha ri thor ïa ki nan la pyndap ha kane ka rukom bad ki sa shna ïing halor jong ki. Ki ïing ba ki shna ha kiba kum kine ki nongrim kim long kiba koit ba khiah. Lada dei ban pyndap khyndew dei ban pyndap da ka 'dewmet 'dewbyrtha ym dei da ki synrum synreh.

Ki jaka kiba rkhiang, kiba dei sngi, kiba kynjang ki long kiba koit ba khiah.

Ïa ki ïing shong ruh dei ban shna ha kata ka rukom ba kin long kiba ïarap ban pynïoh ïa ka jingkoit jingkhiah; da jied ruh ïa ka nongrim kaba bha.

33. —KABA PYNIAP KHÑIANG JINGPANG

(*Dinsifection*)

Ha ki lynnong shaphang ki jingpang ïabit ngi la ong ba kawei na ki lád ban ïa da ïa ka jingsaphriang ki jingpang ka long da kaba pynïap ïa ki khñiang jingpang. Ngi lah ban leh ïa kane ha ki katto katne ki rukom.

Ka sngi ka long kawei na ki lád ba pynïap ïa ki khñiang jingpang. Kaba thád ïa ki jaiñ ki nep, ki tum ki tam ha ka sngi ka pynïap ïa ki khñiang jingpang tang hapdeng khyndiat kynta.

Ka lyer khuid ruh ka pynïap ïa ki khñiang jingpang da ka oxygen kaba don ha ka, la ka jingtrei jong ka long kaba suki.

Ïa ki tiar ki tar ki bym donkam shuh bad ki bym don dor lah ban shu thang beit ha ka ding. Kane ka pynïap khoit ïa ki khñiang jingpang kiba bit ha ki.

Synáw da ka lyer khluit ïa ki jain ki nep ne ïa ka kamra thiah nongpang. Kane ka rukom ka long kaba luksan bad kim ju kham pyndonkam.

Phon ha ka um thnam ïa ki tiar ki tar ba bit khñiang jingpang. Ki khñiang jingpang typhoid ki ïap haba phon ha ka um thnam kumba 10 minit. Ïa ki khñiang jingpang T. B. pat donkam ban phon kham slem shuh. Ki khñiang jingpang cholera ki ïap lada phon tang kumba san minit ne.

Kaba phon ha ka um thnam ka lah ban pynsniew pynjot ïa ki katto katne ki jait jaiñ. Namarkata lah ban shu pdem ïa ki ha ka um kaba la khleh dawai pynïap khñiang. Ki katto katne ki dawai pynïap khñiang ba ngi la lah ban pyndonkam ki long ka Phenyle, ka Carbolic Acid Lysol, Electrolytic Chlorine (E. C.) Dettol, Potassium Permaganate, D. T. T. bad kiwei kiwei.

Ïa ka jingleit khyndew, um pynjhieh, kyrkhah ne prie, pdem ïa ka ha ka um ba la khleh dawai sa tep ne thang ïa ki. Lah ruh ban shu khleh ïa ki bad u ñiut ot kurat bad sa thang shisyndon.

Ïa ki nala bad ki paikhana synreit da ka um phenyle ne bér da ka shun.

Ban pynkhuid ïa ki kamra thiah nongpang lah ban kynshait da ki dawai kiba kylla jynháw um haba kynshait. Hynrei kaba kham bha ka long ban shu pyoh da ka tdem dawai. Ïa kane lah ban leh ha kane ka rukom. Pynsngem ïa ka kamra da kaba synreit um ïa ka madan, ki biar bad ka sád. Khang khyrdep ïa ki jingkhang bah bad jingkhangiit da set ïa ki snúr jingkhang ne kino kino ki thliew kiba ka tdem ka lah ban mih shabar. Thang da u kyndok (sulphur) hapoh kamra da kaba buh ha ka pliang kaba la buh halor ka dabor heh kaba don um. Ieh ïa ka haduh shisngi. Ynda la plie ïa ki jingkhang baroh ieh pat sa shisngi shuwa ban sait ïa ka.

Jingkylli — Ïathuh ïa ki katto katne ki rukom pynïap khñiang. Kiei ki dawai pynïap khñiang ba lah ban pyndonkam.

34.—KA JINGTREI BAD KA JINGSHONG THAIT

(*Work and rest*)

Don ka jingong ba kaba leh palat ïa kano kano ka kam ka long kaba sniew. Lada ïa ka kor la shu pyntrei khlem sangeh kan poi ka por ba kan sniew kynsan bad yn ym lah shuh ban maromot ïa ka. Ha kawei pat ka liang, lada shu iehnoh khlem pyntrei ïa ka, ka sarang noh. Ha kajuh ka rukom ruh ka long ïa ka met u briew.

Haba shu ong kyllum lah ban pynïabynta ïa ki rukom jait jingtrei ha ki ár bynta. Kaba nyngkong ka jingtrei kaba da ki kti ki kjat bad ka met ka phád (*Physical Work*). Kaba ár pat ka long ka jingtrei kaba da ka jabieng (*Mental Work*). Ki kam ba ngi trei da ki kti ki kjat ki long kum ha kaba ïaleh football, hockey, mareh race, puh kpér, pom dieng, leh gymnastic bad kiwei kiwei. Ha kane ka bynta ki dohksah ki long ki nongtrei kam. Kaba pyntrei kam pat ïa ka jabieng ka long kum ha kaba pule kot bad kiwei kiwei. Haba pyntrei kam ia ki' dohksah ha ka rukom kaba dei, ki ksah ki heh bad ki khlaiñ bha. Hynrei lada iai pyntrei ïa ki khlem sangeh ki kylla tlot bad thait noh. Ha kajuh ka rukom ruh lada pyntrei than ïa ka jabieng, ka tlot bad ka lah ban bakla noh ruh artat.

Ka jingshongthait ka met ne ka jabieng námarkata, ka long kaba donkam shibún, namar kane ka ái lád ïa ka met ba kan maromot ne pyndap ïa ki kor ki bor kiba la sator bad duna da ka jingpyntrei than ïa ki. Ïa ka jingshongthait ngi ïoh da kaba ngi thiah. Haba ngi ïoh thiah ki dkhot met kiba trei kam haba ngi ïaid ngi ïeng kim trei shuh. Don kiwei pat ki dkhot met kiba trei la ka kam khlem sangeh. Lada kine kim trei kumta, ka mut ka jingïap ïa ngi. Phin shem ba ïa u briew uba pang jur u doctor um shah ïa u ba un ïaid un ïeng; hynrei u phah thiah ïa u. Da kaba thiah ne pynshongthait ïa la ka met ngi lah ban ïoh pat ïa la ka jingkoit. Ngi ïohi namarkata ba ka jingshongthait ka long ka bynta kaba donkam eh ha ka jingim ka jong u briew.

Ka jingdonkam ïa ka jingïohthiah ka long bad ïa pher kat kum ki rta. Ki khúnlung ki dei ban thiah 16 kynta shisngi, kiba ár snem ki donkam 14 kynta shisngi, kiba sáw snem ki donkam 12 kynta shisngi, kiba hynriew haduh phra snem 11 kynta shisngi, khatár haduh khatsáw snem 19 kynta shisngi, khathynriew haduh árphew snem 9 kynta, kiba árphew wei snem shaneng ne kiba la san ki donkam 8 kynta shisngi. Ki tymmen ki kro ki donkam kham bún kynta ka jingiohthiah, la kumno kumno 10 kynta shisngi.

Ka long ka jingmlien kaba sniew shibún ban thiah tang shu lah bám ja. Kumjuh ruh ka long kaba sniew ban tap-op ïa lade da ka jain ne ka nep haba thiah. Da kaba leh kumne ngi ring bad pynhiar mynsiem ïa kajuh-pa-kajuh ka lyer khlem da ïoh lyer khuid satiä. Ki jaiñ ki nep ba la phong mynsngi ruh dei ban loit noh bad thád lyer ia ki. Dei ban phong da kiwei pat ki jain haba thiah. Ka kamra ba ngi thiah ka dei ban long kaba syaid, jar jar bad ïoh lyer bha. Ha ka por shuwa ban thiah ym dei ban pule ïa ki kot ba pynthait jabieng kum ki kot pule ha skul, hynrei lah ban shu pule byrngia ne peit dur kái da ki kot pynbyrngia. Kane ka ái lád ïa ka jabieng ba kan shongthait.

Ka jingthiah lang ár ngut ne lái ngut ha kawei ka jingthiah ka long ka bym bha. Ïa ki khúnlung lei lei dei ban pynthiah kyrpang. Búnsien ki khunlung ki shu ïap ei da kaba kum ban ki kmie ki kpa ne da kiba la san la rangbah.

Ki jaiñ ki nep ba ngi kup thiah ki dei ban long kiba khuid, kiba syaid bad kiba sting. Ki tusok rui kiba jem kim long kiba bha ïa kiba dang khie dang san ba kin thiah,

Ka jingïapli jingtrei ka long hi ka jingshong thait. Don kiba tharai ba ha ki por examine dei ban shu khreh kot lynter. Ka jabieng kan trei kam bha lada keiñ noh ka pule haba thait bad leit ïalehkái ne ïaidkái noh. Kumta haba ka jabieng ka la thait ne btai ban trei ïa kajuh ka kam, trei pli noh da kawei pat ka kam.

35.—KI ÏING KI SEM

Ha nongkyndong ki ïing kiba ki tháw ki long kiba ki khot ki ïing khasi. Ka rukom shna ïa ki ka long ka bymkoit bymkhiah. Ki long kiba dum, bym ïoh lyer, kiba tdem bad kiba la set lang ha ki ïa ki jingri jingdúb.

Katba nangshai ka pyrthei ki briew ki la shna da ki ïing sáwdong. Ha sor ki ïing baroh ki dei ki ïing sáwdong bad mynta lei lei la don kiba shna da ki ïing paki dulan tang da ka dewbilat suda. Ki ïing sáwdong ki la don riang riang wat sha nongkyndong.

Khnang ba ki ïing-shong ïing-sah kin long kiba koit ba khiah ngi dei ban nang ban jied ia ka nongrim ïing bad nang ruh ïa ka rukom ban shna ïa ki.

Ka nongrim—Ka nongrim iing kaba koit ba khiah ka long kaba rkhiang, kaba dei sngi, kaba pyngngád bad kaba itynnat. Ki jaka ktieh bad

jyrsieh ki long kiba sngem. Ka lyer kaba beh na ki namarkata ka long kaba sngem. Ki ïing ba shna ha kiba kum kine ki nongrim ki lah ban pynïoh pangmat ne kiwei kiwei pat ki jingpang.

Lada lah, shna ïa ki ha ki jaka ba kynjang bad ba dei sngi bha. Ki jaka ba kham padun bad ba shong mawsiang ki long ki nongrim ïing kiba bha. Ki khyndew shong mawria ne maw'yiap ki long kiba rkhiang bad namar kata kine ruh ki long ki nongrim kiba bha. Ka um slap kaba tuid na sla ne napoh khyndew ka tuid bad ngam jylliew shapoh khyndew. Kiar na ki khyndew kiba long 'dewbyrtha namar ka um kam lah ban sam lyngba da kaba suk.

Sha ri thor ïa ki nan ki bym pyndonkam shuh la tep da ka synrum synrah ka shnong bad ynda la dap ki sa shna ïing halor hangta. Ki ïing kiba ki shna ha kiba kum kita ki nongrim kim long kiba koit ba khiah. Ka lyer kaba la ïa mih napoh ka 'dew tep ka long ka lyer kaba la ïa khleh bad ka pyut synrum ba la tep hangta. Kaba kum kane ka lyer ka lah ban ktah ïa ka jingkoit jingkhiah.

Ka rukom shna—Ki ïing sáwdong kiba don ki jingkhangiit kiba biang ha man la ki kamra bad kiba ka jingjrong ki kynroh jong ki kam duna ïa ka 9 phut bad ka sháwrod pat hapdeng 3 bad 4 phut ki long kiba koit ba khiah. Lah ban shna atoskhana ha man la ki kamra khnang ba lah ban pynsyaid ïa ki, lada donkam.

Ka rúd ka kiar ka dei ban long kaba khuid. Ki núr um ki dei ban long kiba la shna bha baroh sáwdong ka ïing ba ka um kan tuid shar shar.

Lada donkam ban shna paikhana hapoh kpér dei ban shna kham pajih na ka ïingshong. Ïa ka nongrim ka paikhana dei ban siang skhem bad sa astor dewbilat ba ka um jakhlia kan ym lah ban sam shapoh khyndew hynrei kan tuid ha ki nala sha ki nala rúd surok. Ka sháwrod kam dei ban duna ár phut shiteng ka kynjang bad ka jingheh sáw phut sáwdong. Dung dewbilat bha ïa ka madan paikhana kaba halor bad da astor dewbilat. Ïa ka jaka buh tin bad ki rúd ka sháwrod baroh sáwdong, astor da ka dewbilat ban khuid ban suba haba sait ïa ka. Da kér da sop bha ba kan ym jáw.

Thung dieng katto katne ha kynton kpér ne phylláw. Ka pynitynnat ïa ka ïing bad ka pynpyngngad.

Ïa ki jingri jingdúb dei ban shna da ka sem kaba kyrpang kham pajih na ka ïingshong.

Ym dei ban ïa shong khapngiah. Kaba shong khapngiah ka pynmih shibún ki jingpang.

Ïa ka phylláw ka mynshem, ka rúd ka kiar, ka kpér ka phráh pynkhuid barobor bad ïa ka synrum synreh theh ha ka 'liewsboh ba la tih khnang bad sa thang.

36—KA HOK JIED MEMBER

(*Franchise*)

Ngi baroh ngi la ju ïohsngew shaphang ka election. Ka jingmut ka ktien election ka mut ka jingjied — ka jingjied ïa ki nongmihkhmat sha

ki Durbár Hima ne Durbár Tháw Aiñ, District Council ne Municipal Board.

Ka jingkylli ka wan — hato, balei ngi donkam ban da ia jied nongmihkhmat. Lehse baroh ngi ju ïohsngew ïa ka jingong ba ka jingsynshar laitluid (democracy) ka long "ka jingsynshar da u paidbah, ïa u paidbah bad na ka bynta u paidbah." Shisyndon ngi ïohi ba u paidbah baroh um lah ban long ha kajuh ka por u nongsynshar bad uba shah synshar. Donkam namarkata, ba ngin jied ïa ki katto katne ki nongmihkhmat napdeng u paidbah hi ha kiba ngin pynkhamti ïa ka bor synshar hima sima.

Ha kaba jied ïa kine ki nongmihkhmat u paidbah baroh u don la ka mon ka mon, pynban ym baroh u paidbah uba ïoh ïa ka hok ban jied. Balei? Ka kam jied member ka long kaba don ha ka, ka jingkitkhlieh kaba khráw. U nongjied u dei ban long uba sngewthuh ba u jied ïa u briew uba bit ban long u nongsynshar-lem ïa u khún u hajár. Ka jingbha bad ka jingsniew ka Sorkár ka shong tynrai eh ha kiba kumno ki nongmihkhmat ngi phah sha ki Durbár Hima ne Durbár Tháw aiñ.

Dei namar kane ka daw ba kim juh ái ïa kane ka hok ha ki khynnah khúnlung ki bym pat lah sngewthuh ïa ki kam pynïaid pyrthei. Kumjuh ruh kim ju ái ha kiba bieit, ba duna ka khlieh ne ha ki nongtuh nongthiem kiba la háb phatok ne ha kito kiba kit ram sat.

Ki myndér ki bym pat ïoh ïa ka jinglongtrai-shnong jong ka ri ba ki don kim lah satia ban

ïoh ïa kane ka hok ban jied. Ha ki katto katne ki ri, ki kynthei kim lah satia ban ïoh jied.

Ka hok ban jied member ka long ka nongkynti ba uno uno uba ïoh ïa ka u dei ban sngewsarong. Ha kajuh ka por ruh u dei ban pyndonkam ïa ka ha ka rukom kaba stad. Bún ki briew kim ju salia satia ban leit *vote* ha ka por *election* — ki ong hana ba lut sngi. Pynban sha ki ri shai, ki briew kin da pep sngi khnang ban leit vote, namar ki sngewthuh ba ka jingbha jingsniew ka bor ban synshár ïa ki ka shong ha ka jingnang jied jong ki ïa ki nongmihkhmat.

Ha ri India jong ngi baroh kiba long ki traishnong jong ka ri kiba la palat árphew wei snem ka rta bad kynthei bad shynrang ki lah ban long kiba ïoh ïa ka hok jied member. Ba ki lah ban vote ha ka por election dei ban da pynrung ïa ka kyrteng jong ki ha kata kaba ki khot ka *electoral roll*. Hynrei kumba la pyni haneng kito kiba don jingduna ne kiba leh kam sniew kam smeh bad kiba kit ram shi rynieng, kim lah satia ban long nongjied.

37. — KI SENG-KHAÏI LANG

(*Co-operative Societies*)

Kiba bún hi na ki paid ha kano kano ka jaitbynriew ki long ki 'riewpdeng ki bym da ïoh da kot eh. Marwei marwei hi kin ym lah lehse ban seng la ka khaïi kaba heh, kaba skhem bad kaba neh. Hynrei lada kin ïa lang lang hapoh kawei ka jingpynïaid, ki lah ban seng ka khaïi

kaba bha. Kiba kum kine ki seng ki don shibún eh ha ka ri India jong ngi. La khot kyrteng ruh ïa ki ki seng-khaïi lang. Kine ki seng ki trei kam ha kine ki jingshisha harum: —

1. Ba ka jingïatylli lang kawei ka long ka bor. Ki nongkhaïi ba rit bor marwei marwei ki pynlong ka seng kaba khlaiñ bor haba ki ïa tylli lang.

2. Ba uwei u member ka seng u ïa ryngkat bad uwei pat bad u ïoh kijuh ki hok.

3. Ba ka seng kan ïarap ïa uno uno u member uba lah ban shem shitom khlem da ñiew shiliang khmat.

4. Ba baroh ki member ka seng ki ithuh uwei ïa uwei pat namar ki ïa dei na kajuh ka dong ne shnong.

5. Ba ka seng ha ki jingtrei kam jong ka, dei ban kunai katba lah. Baroh ki member ki dei ban ïarap mon sngewbha ha kaba pynbha ïa ka seng.

6. Ba ka seng kan pyrshang ban pynkiew ïa ka rukom im ki member jong ka bad ban ái ha ki ïa ka jingsngewskhem mynsiem ïa ki sngi kiba shadien.

Kiba kum kine ki seng ha ri India jong ngi ki bún eh ha ki nongrit bad kham bún na ki ki ïa dei bad ki nongrep. Kine ki nongrep ki long ki member ka seng da kaba ki siew bai rung bad thied katto katne ki *share*.

Kine ki seng ki ju ái ram ái shah ïa ki member nongrep jong ki kiba donkam peisa ban pynbha la ka jingrep. Ki ju thied ruh ïa ki sboh kiba bha ne ki tiar kiba bha ha ka dor kaba bit bad sam ïa ki nongrep. Ki nongrep pat ki lah ban siew dor ïa ki suki suki. Nalor kata, ki ju lum lang ïa ki jingmih baroh bad die ha dor kaba khambit ban ïoh myntoi ki nongrep.

Ngim dei ban sngewthuh bakla ba tang ki nongrep ki lah ban pynlong kum kine ki seng. Ki don ruh kiwei pat ki seng-khaïi lang kiba pynïaid ïa kiwei kiwei pat ki már kum ka bám ka dih, ka kup ka sem ne ka tháw ïing tháw sem.

Ka bai seng ba kine ki seng ki ïoh na ki member jong ki ka long kaba rit eh, namar kumba ngi la ong mynshuwa, ki member jong ki kim long kiba ïoh ba kot. Haba kumta nangno te kine ki seng ki ïoh peisa ban ái ram ái shah? Ki seng ba la seng thikna ki ïoh ïa ka jingshaniah jong ka Sorkar bad ki Bank. Kumta kiba kum kine ki seng ki lah eh da kaba jem ban ïoh peisa kylliang na ka Sorkar ne na ki Bank, ha ka dor sut kaba jem.

Ka jingthmu jong kiba kum kine ki seng baroh ka long ban ym shah ïa ka jingïohnong ba kan leit tang sha ka pla jong uwei ne ár u 'riew-bha-khaïi Ka jingïohnong baroh ka sah hi hapoh ka seng bad la pynïabynta ïa ka hapdeng ki member jong ka. Kine, namarkata, ki nang lah shuh ban pynïar ïa ka kam bad pynbha ïa ka.

Na kaba ngi la pule ngi ïohi ba kine ki seng ki long kiba itynnat shibún. Pynban ki

don la ki jong ki jingduna ha ki. Kine ki jingduna ki mih eh na ka jingbymïatrei lang ki para member kiba la pynlong ïa ka seng. Ka lah ban long ba katto katne na ki kim siew thikna la ka ra m ba ki la shim. Kiwei pat kim siew dep ïa ka dor ki tiar ba ki thied.

Kine ki jingduna ki don ha bún na ki seng ka ri Assam jong ngi. Hynrei ki jingduna ki ju don hi ha kano kano ka seng kaba thymmái. Lehse katba nangïaid ka por, ki briew kiba pynïaid ïa ki, kin shem ki lád ban pynïaid ïa ki ha ka rukom ba ki dei ban pynïaid.

Jingkylli — Ka mut aiu Ki Seng-khaïi lang? Ha kino ki jingshisha kine ki seng ki trei kam?

38.-KI KAMRAM KI NONGSHONGSHNONG·

Lada ngi shong ha sor ne ha kyndong ka long kaba dei ba ngin tip kaei ka long ka kamram jong ngi kum ki nongshongshnong.

Ha sor don ka bor synshar kaba peit ïa ka jingkoit jingkhiah u paidbah, ka jingkhuid jingtngit ka shnong, ki lynti ki syngkien, ka um ka wah bad ka jingsuk u paidshongshnong. Ïa kane ka bor synshár la pynkup ha ki nongmihkhmat ba la jied da ki nongsiew khajna hi. Hynrei lada kata ka bor synshár kam ïoh ka jingïatrei lang bad ki nongshongshnong kan ym lah pynbit pynbiang na ka bynta ka jingsuk jingbha u paidbah. Ka bor synshár ka lah ban pynmih ki

aiñ bad ki rule; hynrei lada u paidshongshnong um kohnguh ym lah ban khmih lynti ban mih jingbha na ki aiñ ne rule ba la pynjari.

Ha ki nongkyndong ruh kan da bha shibún ban don ka bor synshar ba la pynkup ha ki katto katne ki nongmihkhmat ba la jied da ka shnong ban khmih ïa ka jingsuk jingbha u nongshongshnong.

Kawei na ki kamram ba uwei-pa-uwei na ki nongshongshnong — la ha sor ne kyndong naduh ki khynnah kiba la tip briew — u dei ban kynmáw ka long, ka jingpyndonkam ïa ka um dih um bám ha ka rukom kaba dei.

Ha sor ha kaba ïa ka um la wallam na ki jaka kiba jngai lyngba ki pipe ka long kaba eh ban pynbiang ïa ki jingdonkam ki nongshongshnong. khamtam haba nang bún u briew bad khlem don kiwei pat ki thymmei ban wallam um. Ka long, namarkata kaba donkam ba ki nongshong-shnong kin leh adkar ha kaba pyndonkam ïa ka um. Haba la dep pyndonkam ïa ka kor um, dei ban khang noh shisyndon ïa ka. Ym dei ban pynsyrwa ïa ka um da kaba shu ieh khlem khang ïa ka kor um. Ban pyllait lynter naduh ba ka mih haduh ban da duh ban tuid sha kpér ba thung jhur thung jhep katba kiwei pat thynrang khait khait tang ban dih ruh kim ïoh, ka long ka bym dei. Ngi dei ban long kiba pyrkhat lem ïa kiwei — ym tang ban bit la ka met. Haba lap ba don mano mano ba shu pyllait kái ïa ka kor um, shisyndon dei ban leit khang ïa ka. Kata kan

ïarap ïa ki dong ba duna um ban ïoh um lem. Ïa kiba saitjaiñ ha kor bad kiba pyllait ïa ka um sha kpér dei ban ong ïa ki ba kin ym leh kumta. Hikai la khún la kti ba kin long adkar ha kane. Ha ka por rang ryngkhiang haba ki um ki wah baroh ki la ryngat bad haba ka um na ki thymmei kiba mih lyrter snem ka la duna ngi dei ban kynmáw dngong kumno ban pyndonkam ïa ka um. Kynmaw barobor kumno ki para shonglang sah lang ki ïa bit ïa biang ha la ki dong ki dong. Kane ka long shisha ka kam u nongshongshnong uba da kat u nongshongshnong.

Ha nongkyndong ïa ka um dih ngi ïoh na ki pung. Dei ban sumar bha ïa ki pung um dih khnang ba ki khñiang jingpang kin ym pynsniew ïa ki. Ka jingmlien ban pi da la u jong u khiew um ka long ki bym dei namar ki khiew um ki lah ban long ki bym khuid ne bit khñiang jingpang. Dei ban buh da ka jingtong kaba kyrpang. Ka jingmlien ban saitkhiew saitpliang, saitjaiñ saitnep harud pung um dih ka lah ban bynsniew ïa ka um ha pung.

Sa kawei pat. Ka jingpynkhuid tista ïa ka ïing ki sem, ka phyllaw ka mynshem, ka kpér ka phrah, ka rúd ka kiar ka long ka kamram ba dei eh ïa, uwei-pa-uwei u nongshongshnong. Búnsien ha kaba pyndep ïa kane ka kamram ngim ju pyrkhat ïa la ki paramarjan. Ka jakhlia jakhlaid, ka synrum ka synreh na la ïing na la phyllaw ngi khat bad theh ha ki 'liewnúr surok ne lynti shnong. Don lei lei kiba kham khlem akor kiba theh sha kpér kiwei. Kane ruh kam long kaba

dei bad kam ïarap ïa ka jingkhuid ka shnong la ha sor ne kyndong.

Ha sor ha kaba ïa ki nala um na compound ïing la pynháb sha ki nala rúd surok, ha ka jaka ba ki trai ïing ne nongshongwai kin lum kin lang ïa ki ñiut ki ñier kiba háb hapoh ki nala, khat ia ki bad leit theh sha sem metor ne 'liewjhep, ki tynruh pynban ïa ki bad pynháp sha 'liewnúr rúd surok. Kane ka set ïa ki núr bad ka um ka lang lynnong lynnong haduh ban da wan u nongsár surok ban pynkhuid ïa ka. Ka mih ka iwkhong iwkhap nangta; ki skaiñ ki boi bad kharoi hangta. Ka bor synshár ba la pynkup bor ban khmih ïa ka jingkhuid ki surok bad núr surok kan ym lah ban buh nongsár surok baroh árphew sáw kynta bad lada ki nongshongshnong kim ïa trei lang ha kane, ki lynti ki syngkien, ki 'liewnúr 'liewkhap ki dap da ka jakhlia bad mih sa tang ka iwtung iwsma.

Lada iwei-pa-iwei i nongshongïing lem bad la ki khun ki kti ki leh ïa la ka kamram ha ka rukom ba la khmih lynti ban leh, ki shnong jong ngi kin da la kylla da kawei pat ka dur bad ka jingkoit jingkhiah ha shnong ha tháw kan long da kumwei pat. Ki ïing kiba don kpér don phrah, kan da long kaba myntoi ban tih da ka 'liewsboh kaba heh bad jylliew bad thang ïa ka synrum synreh baroh hangta. Kaba thang ka pynkhuid bad pyniap ïa ki khñiang jingpang kiba lah ban don bad ka ái sboh bad thung jingthung. Ngi dei ruh ban kynmáw ban pom ïa ki dieng ki siej bad ki khah ki phlang ne dieng 'tiew-jaiñ kér kpér kiba kah lyer ïa la ka ïing ne ïa ki ïing ki paramaran.

